

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WID-LC

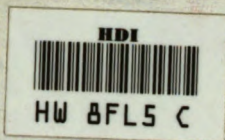
PG

3916

.T65

x

TOMASHIVSKYI

M. BOHUSLAVKA

WID-LC
PG
3916
.T65
X

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

Лит

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

в українській літературі.

—

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ НАРИС

С. Томашівського.

Накладом редакції „Літературно-Наукового Вістника“.

У ЛЬВОВІ, 1901.

—

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

1324
133

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНИЙ НАРИС

С. Моматівського.

Видане ред. „Літературно-Наукового Вістника“.

У ЛЬВОВІ, 1901

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

WID-LC

PG

3916

.T65

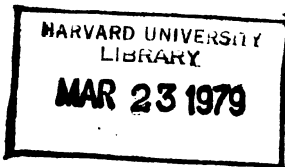
x

✓

TOMASHIVS'KYI

→

"M. BOHUSLAVKA"

Ukrainian Studies

Первісно мала се бути оцінка „Марусі Богуславки“ П. Куліша. По написанню її одначе побачив я konieczність сполучити її з иньшими літературними творами на сю тему. Таким способом, по обмеженню навіть самої оцінки Кулішевої поеми, виріс сей нарис до доволі значних розмірів. Недостача місця, а часом і матеріялу, прим. у фольклорній частині, була причиною того, що деякі питання тут лише порушені, — до розвяки їх я не міг узяти ся. Може сей нарис заставить кого глибше подумати над порушеними тут проблемами. Такий хосен із сеї праці буде для мене повним вдоволенням.

У Львові 5 н. ст. мая 1901.

З М І С Т.

	стр.
Передні замітки	1
Дума про Марусю Богуславку	5
Поема Е. Згарського	20
Оперета І. Левицького	25
Поема П. Куліша	27
Драма М. Старицького	65
„Ясні зорі“ Б. Грінченка	70
„Турецькі бранці“ С. Воробкевича	73
Закінчення	74
Похибки	76

Передні замітки.

I.

Вічна й непропаща сила енергії, се не лише осередок життя матеріального світа природи, але кермує також природою людського духа. Результат її діяльності — се людська творчість в одному напрямі поступу. Сей закон бачимо в еволюції історичних культурних рас, а спеціально індо-європейських племен. Та сама фізична сила дає то світло, то тепло, та виконує працю, залежно від обставин, серед яких положена матерія. Подібно й непропаща енергія людського поступу культури викликає різні явища залежно від того, серед яких обставин поставлена людська громада. Обставини, ся немаче форма для народніх здобутків, можуть бути різні: географічні, расові, політичні, суспільні, економічні, а навіть випадкові. Кожда з сих обставин може бути дуже різнородна, але кожда з сих різнородностей може панувати серед певної громади, викликаючи в результаті завсіді ті самі прояви. Бачимо се на примірах. Возьмім індійських Арійців. Довговічна боротьба над Індом з тубольцями за житє і хліб ародила серед них величні поетичні твори духа, знані загально під назвою двох величезних епосів, Магабгарати і Рамаєни, де оспівані геройські діла національних лицарів. Боротьба скінчила ся, Арійці запанували в Індії і тим способом упала ся обставина, що перед тим мала над усіми перевагу, себ-то географічна, і почало ся панованє інших обставин, більш мирних. І непропаща творчість здобула иньшу форму. В сильній політично-суспільній організації виростає

висока духова культура, головно філософічна, брагманізм, і найкраща його парість — буддаїзм. — Подібно бачимо й у Греції. Коли географічні обставини панували над усіма иньшими і ціла сила племен звернена була в сей бік, щоб здобути землю під населення, — з того часу маємо два великі останки буйного духового життя, геройські епопеї Іліяду й Одиссею. Коли-ж сі обставини перемінили ся, завдяки иньшим обставинам стали Греки високим народом в історії цілого людства. — Те саме бачимо серед германських, романських і словянських народів. Час боротьби за існування, руху й експанзивного росту витворює всюди окремих рід творчости в формі героїчних епопей, аж опісля, коли сей період ферменту уладнав ся, починаєть ся зріст тривких політично-суспільних основ, а культура матеріальна і духова росте в напрямі диференціяції та досконалення, на підставі тих самих законів і з тими самими признаками аж до нинішнього дня.

Застерегти ся тут треба, що національна індивідуальність у наших розумінню, се не щось тривке, а тим менше обмежене; се лише певна загальна матеріальна та психічна спорідненість ширшої громади людей. Про самостійність характеру, творчости тут і всюди в історії нема мови, а лише стільки, скільки перейнята від иньших гадка або форма перемінила ся відповідно обставинам, і скільки стала тривким елементом на дорозі поступу.

І наш український народ, від коли переступив границю культурного мінімуму, від тоді підпадав таким самим обставинам як иньші історичні народи, й аналогічні обставини викликали цілком аналогічні прояви. Попереду ми взяли на увагу лише одну обставину, зі всіх може найважнійшу, себ-то географічну. Без ладу з нею годі подумати собі про тривке політичне та культурне життя. Колись серед ученого світа сей елемент перецінювано, дуmano, що Шекспір був великим виключно тому, що вродив ся на британському острові і т. ин.; у нас же не дуже то й досі розуміють його вагу. Правда, пок. Драгоманов¹⁾ звертав на се увагу і в найновішій історії України²⁾ є про се мова, одначе й досі не хибую у нас істориків-філософів³⁾, замість істориків-природників. Ще менше вїж в історіографії дивились на сей бік нашої минувшини

¹⁾ М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демография.

²⁾ М. Грушевський, История України-Руси, т. I, ст. 8.

³⁾ Бесіди про козацькі часи на Україні. Чернівці 1897.

наші історики літератури, які спеціально мають нахил до філософоваия. Звісно, поки чужі не розкажуть про нас.. Найбільш розглянув сей бік життя українського народу російський учений Пипін¹⁾.

II.

Роздивляючи історичну долю східної Європи, що найменше від 375 р., побачимо, що там борються повсечасно два ворожі елементи. Основою сеї боротьби мотиви чисто природні. Один елемент — се край горішнього і середнього Дніпра, Бога й Дністра зі своєю людністю; другий елемент — се прикаспійський та чорноморський степ, що обнімає долішні частини згаданих рік, та ще Дону й Волги. Сі два вороги борються так завзято і безощадно, як лиш у природі може діяти ся. Боротьба ведеть ся з малими перервами майже до кінця XVIII ст. Перший борець північного заходу, інакше сказавши, культури — український народ. По тім самім боці стоять іще Польща й Москва. Противник же часто зміняв своїх войовників: Гунни, Готи, Мадари, Печеніги, Клобуки, Половці, а дальше Татари, а вкінці на підмогу степу станула велика сила турецького розросту.

Що було предметом боротьби між сими двома сторонами? — Житє в його умовани. Культурна сторона домагала ся для себе відповідної ширини задля чисельного зросту та спокою задля двигнення внутрішньої економічної сили й суспільно-політичної організації. Вона потребувала умов необхідних для культурного поступу. Противна сторона жила майже виключно експанзивно, себто потребувала для свого економічного життя широких просторів і самого ширшання коштом вище культурних країв в готовою вже наживою.

Наступ і оборона на обох боках. Раз має перевагу сей, то знов той бік. Від X до початків XIII ст. верх на українській стороні, хоч боротьба не перериваєть ся; українська людність доходить до Чорного й Азовського моря. Опісля бачимо два віки переваги степу. Потім Україна в Литвою, дальше із Польщею, на кінець із Московою веде наново безощадну війну і виходить... побідно, на стільки, на скільки полк — більший побідник від пол-

¹⁾ Історія русской літературы, т. I. гл. VI.

ковника. З XIX ст. умови для національного розвитку покладені сильно на користь України, лише поки-що їх використовують інші...

Спитаємо тепер, який вплив мала ся боротьба на розвиток українського народу, спеціально на його духову творчість? І матеріальний, себ-то економічний та суспільно-політичний розвиток і духову творчість була в тісній залежності від вище згаданих обставин. Про перші тут говорити не місце. Що до останнього, то згадані обставини найбільш поклали свій знак на поетичній творчості, штучній і народній. Той сам політичний мотив — головний підклад „Слова о полку Ігоря“; той сам мусів бути в багатьох затрачених пам'ятках поезії з до-татарського часу. Ті самі обставини мусіли відбитися на тодішній народній поезії. Вплив розтягався на рід, форму та зміст. Перевага епоса, героїзм, національно-політичні мотиви як раз із круга виложених вище обставин панують у давній нашій поезії.

Міг би хто сказати, що про до-татарську народню поезію годі говорити, тому, що ми її, поза т. зв. дружинну поезію, майже цілком не знаємо. Правда, але також правда, що ані форма ані зміст поезії не привязані до одного часу, місця й людини. Одну й ту саму пісню, один і той сам мотив можна прикласти, і так діяти ся мусіло, до всяких часів і людей. На се маємо докази, між ними й сей, що „Слово о полку Ігоря“ уживав вже певної прийнятої сталої форми, нагадує пізніші думи і т. ин. Так само що до змісту. Неволя у степових ворогів, Половців, займає багато місця у „Слові“, а ще більше мусіло бути у затраченій штучній поезії. Літописі й інші пам'ятки (прим. Материк Печерський) налячують нам сю неволю у Половців майже так само, як пізніші твори і народня поезія татарську неволю. З того виходить, що т. зв. „татарська“ чи „турецька“ література в добрій своїй половині по формі та змісту належить ще до-татарському періодові¹⁾. Розуміть ся, після 1240 р. мусів бути упадок сього „невольницького“ епоса; коли Литва почала боротьбу з Татарами, тоді сі останні більше давали ся в знаки Україні, а з переходом України під Польщу завязатість у боротьбі ще більше зросла, а з тим вибуяла „невольницька“ література і натурально стала „козацькою“, як *par excellence* національних репрезентантів боротьби.

¹⁾ Се признають і видавці »Історичних пісень українського народу« т. I, ст. XIII.

Про розміри сеї літератури ми маємо лише слабе поняття, багато з неї безповоротно затратило ся. Сказати на певно можемо, що своїм об'ємом переросла вона всі інші роди народньої словесности, і до того по формі і змісту, безперечно найкраща.

По формі ся „татарсько-турецька“ література ділить ся на два роди: пісню й думу. До високої досконалости доходить вона спеціально в думі. Не багато доховалось їх до нас (9), але деякі з них мають заокруглену цілість (Побіг трьох братів із Азова, про Самійла Кішку); се дійсний наш народній епос. Більшість дум і пісень не має сього заокруглення (що доказує значну затрату), за те можна їх збирати в поодинокі циклі, близькі собі то змістом то формою. До таких належить і

Дума про Марусю Богуславку¹⁾.

III.

На Чорному морі, на біленькому камені — оповідає вона — стоїть темниця, а в ній сім сот козаків, що вже трицять літ світу божого не бачуть.

До них приходить „дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка“ й питає їх, чи вони знають, який саме тепер день у „нашій землі християнській?“ Козаки визнають Марусю по мові, але не можуть угадати дня. На се Маруся звіщає їх, „що сьогодні у нашій землі християнській Великодня субота, а завтра сьвятий празник, роковий день Великдень“. Ся звістка навела на козаків великий жаль, і вони проклинають її, „щоб щастя й долі собі не мала“, за таку болючу пригадку. Маруся просить не проклинати її за щирість і відкриває перед козаками свій плян визволу. „Як буде наш пая турецький до мечеті від'їжджати“ і віддавати ключі Марусі, тоді вона відомкне темницю і випустить їх на волю.

Так і стало ся. Випускаючи на волю козаків, просить їх Маруся:

„Ой козаки,
Ви, біднії невольники!“

¹⁾ Вперше надрукував сю думу П. Куліш у „Записках о Южной Руси“ 1856 р. I т. ст. 210. Передруковано її разом із коротшим варіантом (Метлинського) в „Исторических Пѣснях Малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова Київ 1878, т. I, ст. 230—5. Окрім того єсть вона у збірнику В. Грінченка „Кобзарські думи“ Чернігів 1897, та у дра М. Пачовського „Народні думи“ I частина. У Львові 1901, ст. 25.

Кажу я вам, добре дбайте,
 В городи християнські утікайте;
 Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
 Мійому батьку й матері знати давайте:
 Та нехай мій батько добре дбас,
 Гуртів, великих мастків нехай не збуває,
 Великих скарбів не збирає,
 Та нехай мене, дівки бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 З неволі не викупає;
 Бо вже я потурчилась, побусурменилась
 Для роскоши турецької,
 Для лакомства нещасного!

Звісною молитвою „Ой визволи, Боже“ кінчить ся дума.

З того змісту бачимо, що в основу думи покладено три відрубні мотиви, в яких кожний про себе може бути змістом думи чи пісні: 1) турецька в'язниця і сім сот козаків у ній від 30 літ; 2) відвідини Марусі, розмова про Великдень; 3) визвіл козаків із неволі.

Правда, в нашій думі всі три мотиви гарно злиті в одно, так що цілість певно належить до одного поета. Вступ може бути окремого походження, а що до закінчення, то воно занадто механічне і зі змістом думи мало пов'язане, щоб його признати невідлучною частиною думи. Се закінчене взято з иньшої широкозв'язної колії думи „Плач невольників у турецькій каторзі“ або відміни її про „Плач невольників за викупом“, де воно творить інтегральну частину думи. (Обі думи див. Іст. пісні укр. нар. т. I.). Не лише в тім закінченю бачимо зверхню близькість думи про Марусю Богуславку з иньшими. Не кажучи вже, що всі думи мають ті самі поодинокі звороти й образи, ми стрічаємо і ближше споріднене. Так ось наведене в горі прощанє козаків Марусею виходить лише немов переміна частини з думи „Плач невольників за визволом“. В однім варіанті цієї думи читаємо: (Іст. пісні I, 95).

„Соколе ясний, брате мій рідний!
 Ти високо літаєш,
 Чому в мого батька у матери ніколи в гостях не буваш?
 Полий ти, соколе ясний, брате мій рідний,
 У городи християнські, сядь-пади,
 У мого батька й матери перед воротьми
 Жалобненько проквили,

Ще мому батьку й матері білого жалю завдавай,
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Грунта, великі маєтки збуває
 Скарби збирає,
 Хай синів своїх з тяжкої неволі турецької викупає!"

А дальші три стрічки пригадують думу про Самійла Кішку, характеристику Ляха-Бутурлава (тажже 209),

Що був тридцять літ у неволі,
 Двадцять чотири як став на волі,
 Потурчив ся, побусурманив ся,
 Для панства великого,
 Для лакомства нещасного!

Цікавий мотив у думі про Великдень має теж свій відгук у думі „Плач невільників за викупом“. (Іст. піс. I, 94—5).

„Ти, земле Турецькая, віро бусурманська,
 Ти єсь наповнена сребром влатом
 І дорогими напитками;
 Тільки же бідному невольнику на світі невільно,
 Що бідний невільник у тебе пробуває,
 Празника Рожества, будь-ли Воскресення не знаєть“...

Усі ті подібності складових частин поодиноких дум дають нам доказ на те, що в українській народній творчості (як і в інших подібних словесностях) був окремий поетичний матеріал, немов цеголки, які в міру потреби брав поет до будови свого твору. Богато з цього матеріалу походить із давніх часів (деяка подібність дум до Слова о полку Ігореві) і стверджує наш погляд про приноровлюване народньої поезії до історичних подій.

Коли візьмемо думу про Марусю Богуславку як цілість, саму для себе, то мусимо спостерегти, що вона немов обкробна і неповна, та тому до певної міри неясна. Тип української невольницької думи маємо в думі про „Утечу трьох братів із Азова“ та в думі про Самійла Кішку. Вони мають повне заокруглене, дають самі про себе цілість і можуть назвати ся правдивими епосами. Наша-ж дума, хоч поетично стоїть дуже високо, в обробленню не дорівнює вище названим. Нема тут ані просторости і повноти в оповіданню, ані тої характеристики дієвих осіб, яку стрічаємо в тих двох думах; навпаки, маємо вражінє, що сій думі про Марусю Богуславку не достає ні початку ні кінця. Ані не бачимо, хто властиве та Маруся, невільниця чи пані, і яке її становище до „пана турецького“; ані не знаємо нічого ближшого

про її потурченє, ані про її відносини до козаків, ані про кінець події.

Тим ще не зважувмо ся сказати, що дума про Марусю Богуславку не дійшла до нас у цілости (хоч се можливо, і другий варіант сильно коротший від першого), але більше переваги має у нас гадка, що дума про Марусю Богуславку — се лише частина якогось більшого невольницького циклю. Ціла „турецько-татарська“ література творить, як уже сказано, один ширший круг, оснований на подібних історичних подіях, а деякі знов ще ближші до себе оповіданням. Чи в такого ближшого круга мала-б опісля вирости одна велика дума, чи кожда частина мала-б задержати свою окрему відрубність — відповідь на се питанє виходить поза обєм нашого нарису.

IV.

Коли ровглянемо ся в історичних піснях та думах сього періоду боротьби з Татарами та Турками, то при думі про Марусю Богуславку повинні ми покласти на першому місці т. зв. думу про Івана Богуславця, гетьмана запорожського, якої маємо два варіанти; один із них не дума, лише пісня¹⁾. Не сама лише подібність імени велить порівняти оба твори; між ними заходить така внутрішня близькість, що чинить порівняннє необхідним. Дума починаєть ся майже такими самими словами, що й дума про Марусю:

„В городі Козлові стояла темниця камінная,
Сім сажень в землю виурованная;
У тій темниці пробувало сім сот козаків,
Бідних невольників“.

Між ними був „старший старшиною Іван Богуславець, гетьман запорожський“, і сей одного дня звіщає товаришів про Великдень. Невільники проклинають його за сю звістку, але він утихомиряє їх надією визволу.

Другого дня, в неділю, приходить до темниці „Алкашпашева, пані молодая“, що свого чоловіка поховала, і намовляє Івана Богуславця, щоб кинув християнську віру, жєнив ся з нею і панував

¹⁾ Пісня надрукована в »Іст. піс. укр. нар.« I, 241; дума-ж додана до праці д. П. Житецького »Мысли о народных малорусских думах«, Київ 1893, ст. 221.

у Козлові, за те вона випустить усіх невільників на волю. Іван Богуславець згоджуєть ся стати чоловіком Алкан-пашевої під тою умовою, щоб вона йому християнською вірою не дорікала. Так і сталося. Але по семи неділях стала Алкан-пашева на піднятку перед гостями кавати :

„Дивіть ся, панове,
Який у мене муж прекрасний,
Та він у нас побусурменив ся для роскоші турецької“.

Почувши се, Іван Богуславець доганяє козаків на Чорному морі, завертає їх, нападає в ночі на Козлів і здобуває його. Алкан-пашева паде під його шаблю. Стереотипним „Визволи, Господи“ — кінчить ся дума.

Порівняне обох сих дум наводить нас на думку, що дума про Івана Богуславця — коли не фальшована, то штучно склиєна. За сими промовляє не лише її зверхній і внутрішній склад, але й її жерело. Вона видана із збірника з поч. XIX в., т. зв. рукопису Ломиковського і має свій відгук у славній апокріфічній „Історії Руссів“¹⁾. З цілого характера сеї збірки пробиваєть ся гадка, що думи сї перероблювані збирачем. Хоч би ми й признали правдивість другої половини сеї думи, то рішучо мусимо відкинути першу частину, як на сліпо і механічно взяту з думи про Марусю Богуславку зробив се або збирач або й сьпівак.

Крім сеї думи маємо ще пісню про Іванця Богуславця, що одначе сильно відмінна від поданої вище думи. (Іст. пісні, 241). У сій пісні „пані Кіалевська, віра бусурманська“ (не вдова) підходить до невільника Іванця Богуславця, „козака дністрового (!), отамана військового“ з намовою, щоб перейшов на бусурманську віру. Іванець остро відмовляє; Туркиня велить за те йому руки сирцею ізв'язати і положити на сонці. Ссихаючись, поконала сирця завзятість Іванця і він став „на пробу“ кричати, що приймає турецьку віру. Тоді велить його пані Кіалевська розв'язати :

„Да возьміть його під пиші боки,
Да ведіть його в терем високий,
Да будем пить-гуляти,
Мене за його пропивати
Да гей-же пропивати“.

¹⁾ Житецький, Мысли, ст. 220: Жите і Слово т. III, ст. 265 у статі М. Драгоманова »Нові варіанти козарських сьпівів«.

З того видно, що пісня, може тут і не скінчена, послужила до уложення думи про Івана Богуславця, хоч видавці заквестіювали й правдивість самої пісні (Іст. пісні, 242—3). Як би воно й не було, то окрім імен героїв і факту потурчення тут і в думі про Марусю Богуславку нема нічого иньшого спільного між обома творами. Тому-то годі признати певними слова д. Житецького, будім-то „обі думи — ніщо иньше, як два відривки з великого епоса, що не дійшов до нас, про долю дітей одної родини, може родом із Богуслава“. Всеж таки оба твори зближені з собою і належать будь-що-будь до одного циклю, якого головний мотив — потурчення невольників.

До сього круга належать також пісні про полон дівчат, записані в Галичині. В одній із них говорить сестра до сестри :

„Преси, сестро, Турка-мужа,
Нехай косу-росу утне,
Най до мамки меї пішле:
Най ся мамка не фбрисує,
Най нам віна не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким,
За Турчином молоденьким!“ (Іст. пісні, I, 85).

В иньшій читаємо :

...А Татари на все поле;
Меже ними дівка-бранка
Сидить собі на конику...
Русу косу ровчісує,
Дрібре листє пописує,
Та й у воду помітує:
„Плинь-же, плинь-же, дрібце листє,
До мого тата в гості,
Нехай тато не сумує,
Най ми посаг не готує;
Ой вже-ж бо я посаг мала
Під явором зелененьким
Та й в Турчином молоденьким,
Із Турчином, Арабином
Та й з нещирим Татариним“ (Тамже ст. 135).

Більш добровільне потурчення бачимо в піснях про полон жінки чи милої гетьмана Богдана (себ-то Ружинського). Гетьман доганяє Татарів :

Міже ними баша сидить,
 На колінах милу держить.
 „Ой миленька, миленька,
 Відсунь ся від башенька,
 Бо я башенька вбю,
 А миленьку в собою вовьму“.
 „Коли беш, бий обое,
 Бо башенько серце мое“.

В иньшій варіанті вона промовляє до гетьмана :

„Чи забеш, чи не забеш,
 Тільки мене з ума зведеш!
 Чи влучиш, чи не влучиш,
 Тільки мішкання розлучиш.
 Ой сіддай, милий, коня:
 Ти-ж не мій, я не твоя!
 Гей коли жива буду,
 То я тебе не забуду!“ (Тамже 164).

Усе те сцени, що діялись при полоні; маємо ще одну пісню, яка вже відслоняє перед нами рубець дальшої долі гарної бранки. Се звісна в Галичині пісня про матір і дочку в неволі, що починається словами: „Що се в полі забіліло...“ У полон дістається стара мати, що стає невільницею такої потатарщеної бранки. Ся завдає невільниці тяжкі роботи, бо не пізнала її, хоч мати добачила дочку в своїй пані. Коло роботи вона сьпіває:

„Люлю, люлю Татарчатко,
 Не донечці унучатко!
 Бодай стадо виздихало,
 Бодай кужіль спопеліла,
 Бодай дитя скаменіло!“

. . . . .

Розлючена за се Татарка бе стару по лиці.

„Ой ти доню, моя доню!
 Не тільки-ж ты годувала,
 По личеньку ты не била“ —

говорить мати.

„Мати моя, мила мати!
 Скидай з себе тії лати,
 Возьми дорогіі шати,
 Будеш з нами панувати“.
 — „Ліпші мої вбогі лати,
 Ніж дорогі твої шати;

Я не хочу панувати,
 Піду в свій край загибати*.
 — „Слуги-ж мої та й вірні!
 Пряжіт коні вороні!
 Веїт мамку в її краї“ (Тамже 288—9).

Ся чудово-гарна пісня зближена до думи не лише подібністю головних осіб¹⁾, але й півнійші письменники, що обробляли тему про Марусю Богуславку, злучали оба єї твори нерозлучно, що буде показано дальше.

Маруся Богуславка з роду попівна; і сей мотив має теж свій відгук у пісні, що починаєть ся:

Коли Турки воювали,
 Білу челядь забирали:
 І в нашої попадоньки
 Вяли вони три дівоньки... (Тамже 86).

Не всі одначе бранки годились на таку перемену життя для „роскоші турецької, для лакомства нещасного“; навпаки, сим ренегатам протиставить народня словесність кілька пісень балажного характера, де полонені чи там продані у неволю дівчата воліють смерть аніж таке життя (Пісні про Романа та Олену, про батька та дочку. Іст. пісні I, 296—313).

Інтересно, що таке ренегатство стрічає лише дуже легенький осуд народньої етики. Окрім слів „для роскоші турецької, для лакомства нещасного“ таки не подибуємо нічого иншого, що потурчених героїв могло-б характеризувати неприхильно. Єсть, правда, острійший осуд потурченого чоловіка, але сей чоловік, то Лях-Бутурлак, наставник галери з невільникими і самим тим уже заслугував собі на неприхильність творців дум. Ся лагідність в осуді тим дивнійша, що маємо пісні, де звеличують ся герої за прихильність і сталисть до свого народу й віри. Наведена пісня про матір і дочку, згадана про Романа й Олену, а передовсім пісня про Байду малюють се ясно, не кажучи вже про „плачі“ невільників. Се походить від того, що факти такого ренегатства були дуже часті в історії нашого народа (про се нижше), то знов із тої глибокої людськості, яка віє в народньої поезії, із сердечности та прихильности для всіх бідних, із вировуїлости для слабих сторін людської душі.

¹⁾ Обі сполучені те-ж у Житецького, ор. сіт. 140, при чім автор висловив гадку, що пісня ся послужила матеріялом для думи.

При тім усі наведені пісні цього ближшого круга високо моральні. Сама Маруся Богуславка так і бере за серце читача чистотою своїх почувань і ділань. Безкористно і без вираховання, на основі самої прихильності до бідних невільників і споминів про християнську землю, які не вигасли при всій переміні її життя, вона, вже не християнка, таки не стала ворогом давньої своєї віри, як згадуваний Лях-Бутурлак, але має співчуття для її визнавців; сі спомини стали частиною її душі, у тій глибині де вже у чоловіка починаєть ся sanctissimum; Україна в її словах — „наша земля“. Признання до потурчення і прощальні слова, навіяні тугою і жалом, можуть вийти такими лише з чистого серця і стають найкращим свідощвом про благородність Марусі: своїм ділом вона може нищити і те друге життя, серед нових обставин, з якими вона тепер добровільно не може розлучити ся.

Не менше моральні й інші люде в сих піснях, а понад усіма стоїть мати-невільниця, що волила „дома бідувати, як в чужині папувати“. Сам лиш Іванець Богуславець виходить слабодухом.

Ся етична сторона народніх пісень не без історично-культурного значіння. Звісна тенденція деяких істориків, щоб виключити всяку ідейність із нашої минувшини. „Український історичний епос, зовсім твір козацтва, може найкраще звалити думку, що козаки України були тільки розбійники та шукачі кожухів, елемент антисусільний“ — писав М. Драгоманов ще 1870 р.¹⁾ І тут се можна повторити ще з більшим натиском, бо й досі не перевелись подібні думки своїх і чужих істориків, а вище наведені пісні можна назвати типовими доказами.

V.

Тепер насуваєть ся питання про те, скільки історичної правди в сих піснях, спеціяльно в Марусі Богуславці, що доторкає самих подій? Полон і неволя — се дуже болюча сторона нашої бувадщини. Про національну вагу сих обставин говорено вже попереду і ми тут не станемо малювати образа всіх татарських та турецьких нападів і їх полонів, часом величезних своїми розмірами. Важ-

¹⁾ Розвідки М. Драгоманова, I, ст. 26.

нійші дати до сього зібрані в поясненнях Антоновича й Драгоманова до „Історичних пісень“, куди відсидаємо читачів. Особливо радо брали Татари молодих дівчат (1288 р. самих їх 21.000), бо сей товар добре платив ся на орієнтальних торговицях. Протягом більш як пів тисячки лїт музулманський сьвіт пожирав рік-річно тисячі Українців обох полів. Не багато кому вдалось утекти або викупитись із неволі і повернути в рідний край; величезна більшість зміцняла численно своїх національних ворогів. Мушци уживано головню до тяжких робіт, особливо до служби на галерах, жінок до домашніх послуг, а кращих брано в гареми. Розмірна суспільна воля у Магометан, особливо у Турків, доводила часто до того, що невольник, приймаючи їх віру, доходив до високих становищ, і з гаремових невольниць бували не раз законні жінки визначних Турків, або й без того мали сильний вплив на них. „Всі вони радо набувають полонянок звідси (з Криму), з якими опісля женять ся, арештою без присилування і примусу“... говорить сучасник (М. Литвин)¹). Се належить головню до Турків, Персів, Арабів й ин. Татари найбільш із них визначали ся аристократичністю, і то, звичайно, знатні лише, а не простий люд. Із християнками женились і ті радо (один із ханів мав жінкою дочку византийського цісара), одначе вивід походження одного з ханських родів, Чобан-Гереїв, від невольниці-Польки був достаточною причиною непопулярности сього роду серед Кримців²).

За те межі низшими татарськими родами і Турками багато мусіло бути таких невольниць-Українок, що газнали кращої долі як правні жінки, або як улюблені та впливові наложниці. Про скількість їх годі говорити, до того хибує нам жерел; одначе про те, що Українки цїнились між Турками, сьвідчить найкраще се, що протягом XVI—XVIII ст. аж три Українки були правними жінками найвищих достойників магомеданського сьвіта — турецьких султанів.

Найславнійша з них була голосна Роксоляна, жінка Сулеймана I, про яку історики годять ся тепер, що була Русинкою (Rossa, Roxolana, тур. Рушен). Дехто старав ся докладнійше прослідити її походженє; одні мали її за поївну з Рогатина,

¹) Мемуари къ исторіи Южной Руси, ст. 20.

²) Смирнов, Крымское ханство, ст. 498 і дальше.

иньші зі Стрия¹⁾. Невільницею дісталась у султанський гарем і приєднала для себе особливу ласку султана. Мала бути не так гарна, як мила та розкішна. Турецьке її імя Хуррем означає стільки що „весела“ і се певно показує на її вдачу, задля якої здобула вона ще одно імя Хассекі, се-то „перша зпоміж коханок“. Серед сучасників ходили правдиві легенди про неї. Між иньшими й та, що вона невольницею утратила, разом із красою, султанську ласку, одначе вмiла якимись чарівними напитками розбудити в нiм на ново пристрасть до себе. Султан не лише дав їй волю, але й оженив ся з нею. То було десь коло 1530 р. Від тоді входить вона в круг двірської політики і вплив її з літами зростає, особливо від 1541 р. Вона старалась забезпечити наслідство султанства свому синові Селимови й тому ворогувала з иньшими членами родини султана. Інтригами довела до того, що султан покарав смертю власного сина і двох везирів. Умерла 1558 р. і дістала пам'ятник, що й досі стоїть, як і мечет, збудований нею²⁾.

Українкою з низького роду була також жінка Османа II (поч. XVII ст.), називалась Мілікiя. Малою дісталась у неволю, виросла у везира Мурата, описла у кіфлар-аги Мустафи, який дав її волю. Султан, побачивши її, закохав ся в ній й оженив ся тому, що вже була вільною. Вона мала бути незвичайно вродлива (Іст. пісні, I, 237).

Також Осман III мав Русинку за жінку, що визначилась великим богомільством, розумієть ся магометанським. Умерла в пізній старості 1766 р. (Тамже).

Ся обставина, що аж три Українки були султанками, се ясний доказ на те, що невольниці-Українки мали значну пошану на Сході. Звісно, про долю поодиноких із них при всяких низших достойниках музулманського світа — історичні пам'ятки мовчать³⁾.

¹⁾ Іст. пісні, I, 236—7; Szajnocha, Dzieła, II, str. 352; Hammer, Gesch. des osm. Reiches, III, 228 i passim.

²⁾ Гаммер говорить (Gesch. d. osm. Reiches, III, 254): »Пам'ятник сеї Русинки серед цiсарського міста, се далеко яснiща пам'ятка ворожби, аніж та статуя на гіпподромі грецького Константинополя, котра написом своїм ворожила, що Русини опанують колись місто«.

³⁾ Польський історик XVII ст. Коховський оповідає, що в хана Іслам-Герей була в великих ласках невольниця-Українка, головню тому, що вмiла виробляти добрі напитки. Коли Іслам-Герей зірвав з козаками, вони підмовили невольницю і ся отроїла хана (Annalium Clmacter III, 257). В Бахчисараю показують грiб невольниці хана Кірим-Герей, що була Українкою або Полькою:

Сеї мотив, що повторяєть ся в кількох піснях, про неохоту невольниць вертати назад у рідний край — історично вірний. Досить буде пригадати оповіданє Величка про похід Івана Сірка у Крим 1675 р. Він забрав у неволю 13 тисяч людей, між ними було сім тисяч таких, що давніше попали в татарський полон; тиї велїв Сірко вертати ся на Україну, та три тисячі зпоміж них сказало, що вони в Криму „мїють уже свои осїдлїска и господарства и диятого тамъ лутше собѣ желяють жыти, нежели въ Русѣ, ничего своего не имущи“. Розлючений на се Сірко казав їх безпощадно вирізати, а над їх трупами шав промовити: „Радше спїть тут до страшного суду Божого, аніж маєте множити ся між бусурманами на нашї християнські голови молодецькі!“ (Літопись, II, 377—7).

Тепер само собою насуваєть ся питанє, чи думи про Марусю Богуславку не належить прикласти до одної з висше згаданих султанок-Українок? Таке приложенє само напрошуєть ся, тому деякі з тих, що занимали ся близше нашою думою, робили з Марусї Богуславки султанку і самі навіть видавці „Історичних пісень українського народа“ склоняють ся по троха до сеї гадки. Коли одначе приглянемо ся близше питанню, то побачимо, що таке авансованне Марусї Богуславки оперте лиш на чистій і довільній комбінації, головно на тій основі, що Роксоляна мала бути пошівна з дому. Дума не дає до того ніякої підстави. Тут не сказано нічого про те, щоб Маруся була чиею жінкою, навпаки, все говорить ся про неї „дівка-бранка“. Хто був сеї „пан турецкий“, також годї знати і нема причини мати його за султана, коли він міг бути яким-будь башею або що. І саме держанє і віддаванє ключів від вязниці показувало би, що тут не маємо султана, але щось инше. Так само невідомий в історії факт визволу сімох сот козаків якою будь жінкою.

З того виходить, що дума про Марусю Богуславку своїм загальним характером, підкладом і кольоритом подій відповідає історичній дійсности, особи-ж і факти можуть бути цілком неісторичні. Кажемо „можуть“, бо ще не мусять; такий вивіл невольників, певно не семи сот, але меньше, міг дійсно статись у якого баші, при помочи його жінки чи любовниці. Єсть і третя можливість, що особи і події взятї з тих мотивів, що переходять від одного народа до другого і в кожного прикрашують ся своєю національною закрускою, себ-то з т. зв. вандрірних мотивів.

VI.

Народня історична словесність найбільш оригінальна зі всіх інших галузей. В основу оброблення пісень і дум лягло багато дійсних фактів. У тих піснях і думах, що затратили ся і не дійшли до нас, мусіло бути ще більше історичної правди, та вони гинули в міру того, як забувала ся пам'ять про самі факти.

З тих, що дійшли до нас, можна-б вибрати половину таких, друга-ж половина лише своїм обробленням більш або менш оригінальна, а головна їх будова оснований на т. зв. міжнародних вандрівних мотивах. Сюди належать такі думи як „Буря на Чорному морі“, „Вдова і сини“, „Брат і сестри“; пісні як „Байда“, „Коваленко“, „Роман і Олена“ й інші. Всі вони мають аналогічні оброблення в західно-європейських, західно- і південно-слов'янських народніх словесностях, про які тут не місце говорити. Що до думи про Марусю Богуславку, то як ми не зважились признати її чисто-українською у зложенню й обробленню, так тяжко признати за нею якийсь вандрівний мотив.

Видавці „Історичних пісень“ ясно зазначають, що в інших слов'янських піснях подібуеть ся лише далека аналогія з темою думи про Марусю Богуславку. До таких належить моравська пісня про полон брата і сестри, де сестра при помочи другої невільниці упоює Турка, бере ключі і визволяє брата (Іст. пісні, I, 239—40). Між болгарськими піснями бачимо аналогію про потурчену жінку в пісні про Ханку Щипянку: Брат хоче викупити сестру, вона йому відписує:

„О мили брате Ибраниъ!
Немой си хуки продавай,
Немой си тимаръ заложу,
 Ясъ сумъ си вѣра менала;
 Си имаъ три мѣшки деца¹).

В иньшій болгарській пісні брат намовляє сестру, жінку Туркову, щоб утікала. (Тамже, 306).

В сербо-хорватських піснях бачимо теж доволі далекі аналогії. В циклі про Кралевича Марка бачимо Кралевича в темниці азацького короля. Він порозуміваєть ся з його дочкою і просить, щоб випустила його з неволі. Король не вважає на прохання своєї

¹, Болгарски народни пѣсни собрани одъ братья Милладиновци, Загриб 1861, ст. 190)

дочки і хоче держати його дев'ять літ у темниці. Кравевич просить у дівчини паперу, щоб написати лист до матері:

„Нек продаје земље и градове,
Нек продаје, нек за душу даје“...¹⁾

Сього Кравевича визволила з арабської неволі, де він пробував сім літ, теж дочка короля, просячи Марка, щоб узяв її за жінку:

„То промисли Арапка пьевојка,
Промислила, да се кунем ньојзи:
Једно вече бјеше омркнуло,
Отвори ми од тавнице врата,
Иведе ме из тавнице, мајко,

Донесе ми сабљу оковану;
Отале се доватисмо коња
И одосмо кроз земљу арапску.

Але за те, що була „вона чорна а білі зуби“ мала, Марко став їй голову. (Тамже, ч. 63). У вязниці сидить також Шльбан Якшич і не хоче покинути християнської віри. Пазарський паша вельть дочці своїй Хайкуні прибрати ся гарно, пійти до темниці й обіцяти йому своє серце за потурчення. Одначе цілий плян перемінив ся, Якшич утік із темниці при помочи Хайкуни і взяв її за жінку. (Тамже, ч. 94). Подібно теж визволяє Турчанка Стояна Янковича і сей женить ся з нею. (Тамже, т. III, ч. 21, 22). Один варіант про сього Янковича навіть ще ближший до Марусі Богуславки. Турки взяли в неволю Янковича вже жонатого й Іллу Смілянича. Вони на око потурчились, одначе волі не мали. Одного разу говорять Смілянич:

„Ој Стојане, да мој мили брате!
Сутра јесте петак турски светац,
Цар ђе отиць' с Турцима у шетњу,
А царица с булама у шетњу;
Вељ ти кради кључе од ризница,
Ја ђу красти кључе од арова,
Нак да пушта блага награбимо,
Да узмемо два добра коњица,
Да бежимо у Котаре равне
Да гледамо робље неробљено,
Да љубимо лице нельубљено“ (Тамже, ч. 25).

В одній пісні дівчина Хайкуна дає ключі Радоіцу і сей выпускає товаришів із темниці; в пньшій мила перебираєть ся за

¹⁾ В. С. Караджич, Српске нар. пјесме, 2 вид. II, ч. 64.

воєнка і визволяє милого (тажже, ч. 49, 51); в иньшій знов чинить се сестра з братом¹⁾.

З огляду сих далеких аналогій і паралелів²⁾ видно, що думу про Марусю Богуславку, хоч має деякі відгуки в иньших словянських народніх словесностях, усе таки може вважати оригінальним українським твором. Основою при твореню міг бути і вандрівний мотив, хоч імовірніше, якийсь дійсний випадок, навіть і малих розмірів, міг послужити скелетом до утвореня думи. Про се українське жерело й обробленне свідчить ще й те, що сказано више про зверхню форму думи. Твори на позичені мотиви переховують ся звичайно більш заокруглені в обробленю і тому довше переховують ся; пісні-ж основалі на поодиноких дійсних подіях затрачують ся часто рівночасно, як гине пам'ять про саму подію, чи інтерес для неї. Коли-б отже дума про Марусю Богуславку була зложена в приводу історичного факту, то се по части поясняло би, чому вона не заокруглена: або менше цікаві частини забулись, або дума не набрала ще остаточного уформованя, не перейшовши в устах співаків сеї дороги, яку переходить у ріці гірський відлам скали, заким стане гарно обточеним каменем. Коли-б навіть прийняти в основу думи позичений вандрівний мотив, то тоді вона набирає ще більше оригінальності й індивідуальна творчість її першого українського складача виявилась би ще краще. Всі аналогії в чужих літератур занадто далекі, щоб се була звичай аилиш перерібка, як прим. дума про бурю на Чорному морі. Остаточно можливо й те, що властивого жерела нашої думи ще не знайдено і воно знаходить ся в літературі чужих народів, одначе, доки не маємо ще сеї певности, мусимо прийняти одну з двох висше висловлених евентуальностей.

Коли вже мова про утворенне думи про Марусю Богуславку, виходила-б може потреба порушити питання про те, хто складав історичні думи. Про се вела ся колись суперечка між ученими, з якої остаточно виявило ся, що теорія д. Житецького про церковників та шпитальників, як авторів дум (ор. cit. 157), сильно захитана, коли вже не цілком збита. І дума про Марусю Богуславку промовляє також проти сього погляду. Тон і дух її нічого не має спільного ані з церквою, ані з шпиталем, ані зо школою.

¹⁾ Hrvatske narodne pjesme. Matica Hrvatska III, ч. 23.

²⁾ Не маючи під рукою всіх збірок словянських пісень ми не могли підшукати більш паралелів.

Вона навіть, можна сказати, вільнодумна, хоч багато говорить ся тут про християнство. В її основі більш людського психологічного мотива, ніж релігійного; сей останній служить більше для декорації й настрою. Хто саме був творцем сеї думи — годі говорити; що він одначе належав до козацької верстви, се ймовірно.

Думу про Марусю Богуславку записано всього два рази — знак, що вона затрачувалась серед народа, а приліпка її частин до особи Івана Богуславця показувала-б на причину сеї прояви. Коли приймемо думу про Івана Богуславця за автентичну, то мусимо при тім признати, що вона утворена пізно, не раніш половини XVIII ст. Її тон і напрям уже дійсно шпитально-церковний, бо козацтво й народ жили вже серед вищих політично-національних умов, а історична поезія ставала чим раз більше обмежуватись на сліпих старців. Вони й приправляли пісні церковними мотивами. Маруся Богуславка не надавала ся до моралізаторських цілей, отже пришилено частину з неї, найближшу новому тонові, до вищої теми, яка далеко менше моральна, за те має більш християнської ревности.

Висока поетична вартість думи про Марусю Богуславку звертала на себе увагу письменників зараз від тоді, коли її вперше оголошено (1856). Особливо поети радо брали ся за сю тему і під сею новою творчістю „дівка-бранка Маруся попівна Богуславка“ переросла ті невеликі розміри, які бачимо в думі; фантазія поетів вивела її з тісного кружка індивідуальности на широке національне поле. Маруся Богуславка стала ідеальною жінчиною, національною героїнею.

Чи стать Марусі виграла на тім, чи втратила — будемо говорити при кождім новім обробленю окремо.

Поема Е. Згарського.

VII.

Шість літ по першій появі Кулішевого запису думи про Марусю Богуславку вийшла у Львові книжечка п. з. Маруся Богуславка, поема Євгенія Згарського¹⁾. Щоб бачити

¹⁾ Львівъ 1862. Типомъ Института Ставропільського. Цѣна 30 кр. в. а. Ст. 54, 16°.

споеіб використання народніх мотивів у сього поета й иньших, подамо поперед зміст його поеми.

Татари і Турки напали на Україну, палять, ріжуть, беруть у неволю. Місто Богуслав знищено. Між полоненими була й богуславська попівна, якій прийшлося би зазнати всіх терпінь походу, як би не баша, що задля краси забрав її для себе. Матір' її забито, батько, Ефрем, поховавши жінку, коротав у жалю свій вік.

На березі Чорного моря стоїть замок баші з в'язницею. Тут сидить триста козаків, що попались у неволю підчас одного походу, уганяючись за здобичю. Тяжка була їх доля, та

...козацький дух твердий, нескорний,
Хоть би рубав, усе моторний (ст. 6).

Тож у темниці йде жива розмова. Тимко Гулак бачить у тій неволі кару божу:

Що як добич у Турка взяли,
Ми першу пайку, як годить ся,
Попаж на Божеє не дали,
Тому те лихо становить ся (ст. 7).

Кпить собі з того козак Голота,

Зайдисьвіт, що ачей ніколи
І не згадав о добрій доли.
Носив він бурку з околота,
Шапу діраву, вітром підбиту,
Тонку сорочку, бодачем шиту.
І куди ступить, то гуляє,
Всюди му вітер продуває (ст. 9).

Всі похваляють Голоту і сьміхи-жарти ллють ся немов у шинку. Лише один козак, Тимко попович із Богуслава, сумує. На запит товаришів, „чи не набрав ся джуми“, відповідає він:

„Ой не джуми, а розуму.
Добре піп, отець мій правив:
Не поростай, сину, в думу,
Щоби сь віку не позбавив,
А я вітця так не слухав,
Всїдлав коня, та й на волю,
Ледви шаблею зворухав,
А вже-м попав у неволю“ (ст. 13).

Товариші просять його, щоб засьпївав їм думу. Сей сьпїває про недолю України від Турків. Рівночасно ходять по огороді башеві бранки.

Помежи ними найкрасна бранка
Із Богуслава попадянка (ст. 17).

Баша любить її, хоче мати жінкою, під умовою щоб покинула християнську віру. Маруся одначе на се не годить ся. Ходячи по огороді в задумі, чує братів сьпів. Раб поясняє її, хто сидить у темниці. Тоді зродилась у неї постанова, щоб сих невольників випустити на волю.

Над курганом коло Богуслава молить ся народ; між ним молить ся й старий піп Ефрем та думками завдає собі жалю. До нього приступає якась чужа жінка та сповіщає його про доньчину долю:

Поїхала віддаватися
Твоя дочка за поганця,
За поганця-бісурманця... (ст. 33).

Плян Марусі дозрів уже. Баша дуріє за нею, то смерть її задумує, то стає ласкавим мов ягня. Марусі приходять на думку рідні сторони й люде і пригадує собі, що саме приходить Великдень. Ся пригадка дуже болюча для неї:

„Ратуї мене, міцний Боже,
Пречистая Діво!
Одним доля пійшла право,
А мені у ліво.
. . . . .

Даютъ страву, даютъ шати
Турки бісурмане,
Кажуть віру понехати,
Вірити в погане.

Споможіть мя усі сьвяті
До такого діла,
Щоби швидше смерть понесла,
Ніж віру зложила“ (ст. 37).

В поганого баші віра
І любов погана,
Моя доля чиста, щира
Не для бісурмана.

Ой устелю я устелю
Єму слюбне ложе,
Звеселить ся, зачудуєсь
Ціле Запороже (ст. 42).

Серед нічних любощів з башею наvertsє Маруся розмову на козаків-невільників і дізнаєть ся, що ключі коло баші — саме від темниці, а нещасних земляків жде незабаром смерть. В неї „засьвітили ся очинці, наче у лютої вовчиці“, спогадала напад на Богуслав і зі словами: „Погана віро, гинь, собако!“ — заколола бану. З ключами вибігає і велить усім іти башу ратувати, а сама відмикає темницю й говорить до перестрашених козаків:

„Ой не будьте так лукаві!
 Мені щирю віру дайте,
 Скоро пуга ізнимайте!
 Я від баші втікла бранка,
 З Богуславля попадянка.

Чи знаєте, що сьогодні,
 То субота великодня? (ст. 48).

На те козаки поскидали свої окуви і стали рубати Турків, накінець підпалили замок. Серед боротьби гине й Маруся, її заколює невольниця-супірниця Саді,

Одна бранка, перекиня,
 Що то віри відцуралась,
 Стала жити як Туркиня (ст. 39).

Смерть її так розлютила козаків, що знищили та зруйнували все до чиста. Марусю Богуславку поховали козаки на ріднім степу. На її могилу приходять молитись і плакати старий батько Ефрем, що став жити милостинею.

Ось короткий зміст поеми. З нього видно, на скільки й як покористував ся Згарський козацькою думою. Вона дала поетови лише найзагальнішу основу до цілком окремої, оригінальної композиції. В думі ціла акція обмежена на величню сцену в вязниці, коли приходять до неї Маруся; тут же розбито акцію на п'ять окремих широко розснваних сцен, що зі змістом думи майже нівчим не сходять ся. Події коло Богуслава видумані цілком, так само видумана сцена в темниці серед козаків, а все иньше або також видумано, або прикровоно до нового пляну. Сама героїня лише в імені подібна до Марусі Богуславки. Згарський поступив тут собі так, як зробив складач думи про Івана Богуславця: треба нової композиції, бо Маруся в думі не виходить на християнську мученицю. Се привело автора до того, що велів Марусі бути не лише ревною християнкою, але й попросту плутатись

у теологічних роздумованнях; для мотивованя всадив у темницю її брата, зробив із неї врадинцю й убійницю, присилював її вмирати і т. ин.

Що з того вийшло? Наслідком того — невдатність цілої поеми. Що правда, перший історик української літератури зове її гарною¹⁾, одначе ми не можемо за нею признати майже ніякої поетичної та літературної вартости. Читаючи поему Згарського, маємо дивне вражіння, що тут помішано трохи народніх елементів, дещо ві старо-римського, багато з християнських „житий сьвятих“, ще підкріплено сучасним патріотизмом, дуже блідим, та вкінці підсолено ніби-гумористикою. У нас не ворухить ся ніяке чуте, коли читаємо сю поему (річ конечна для доброти поезиї), штучність, холод, неприродність — так і віють із неї. Козаки вийшли цілком не такі, як думав автор; се не герої з завзятем, думкою та гумором, лиш якісь кльоуни чи щось подібне. Так звана мораль поеми далеко низша ніж у думі, до мотива християнської ревности був автор змушений додати ще родинну прихильність для брата.

Коли додамо до того невеликий поетичний талант у автора²⁾, дивну нераз наївність у словах і образах³⁾, нечисту мову, то й будемо мати погляд, як нераз живе попеліє під пером деяких авторів.

Нема сумніву, що головний мотив поеми взяв Згарський із Кулішевого запису думи про Марусю Богуславку. Єсть навіть підстава думати, що Згарський перед „Записками“ Куліша ніякого иньшого збірника історичних пісень не знав — ані збірника Максимовича, ані Метлинського. В поемі взагалі малий лиш відгомін народньої поезиї, а й те, що подибуєть ся, взяте із І т. „Записок“ Куліша, де крім „Марусі Богуславки“ була ще дума „Плач невольників на катораї“, „Поєдинок козака Голоти з Татариним“.

1) О. Огоновський, Істория літератури руської, т. II, ч. 1, ст. 319.

2) Лише в устах Марусі подибуємо кілька поетичних зворотів, більш ніде, а дума Тишка дуже невдатна, не то що в Шевченковім »Невольнику«.

3) Прим.

Виніє в чисте поле
Вкопав яму та й заплакав:
»Прощай, моя доле!
Нехай тобі буйний вітер
Звонить в сухі буки,
Нехай тобі засьпівають
Ворони та круки« (ст. 5).

„Буря на Чорному морі“ та „Утеча трьох братів із Азова“. Із тих усіх дум бачимо сліди в поезії Згарського.

Оперета І. Левицького.

VIII.

Рік 1875 приніс нашій літературі друге оброблення Марусі Богуславки, а се „оперету“ Івана Нечуя-Левицького¹⁾, який у переробці пішов далше Згарського.

Короткий зміст „оперети“ такий: Річ діється в XVI віці. У сотничихи Насті Богуславихи веліле; її дочка Маруся віддасться за козацького полковника Висіля Тетерю. Серед танцю-забави нападають Татари й беруть у полон Марусю (1 дія).

Другого дня збирається козацька рада і, хоч був тоді мир із Турками, ураджено пійти в похід, проти волі гетьмана Томила; гетьманом обрано Ярему Байду. За козаками пішла Настя Богуславиха, присягаючи пімстити ся на ворогах (2 дія).

На березі Босфора стоїть двір Юсуфа-паші, теперішнього чоловіка Марусі Богуславки. Вона любить свого чоловіка і своїх дітей, та ніколи не може забути своєї матери і своєї України. Найбільша її відрада — самота або розмова з Українками-невільницями. До неї приходять Настя в убранню турецької богомолки і дає себе пізнати. З дочки вона цілком не рада. „Ти жінка нечистого Турка, ворога нашої України, породила отих нечистих Турченят, що може колись спалять не один раз наш Богуслав і продадуть на базарі наших онуків...“ „Прости мені або скарай мене!“ — молить Маруся. „Я потурчилась, я побусурманилась у бусурманській стороні. Я мусіла потурчитись, бо-ж я невольниця...“ Мати хоче порізати онуків, але Маруся собою заслоняє їх. Тоді Настя домагається від дочки, щоб украла ключі від темниці, де сидять козаки, що пішли були в похід, а самого Юсуфа щоб заколола ножем. Маруся обіцяє усе зробити, але не вбити чоловіка свого і батька її дітей. Тоді мати розказує дочці про приготовлений близький напад Запорозжців на Царгород — і своїми огнистими словами пориває Марусю, що зі словами: „Нехай

¹⁾ Маруся Богуславка, оперета на 4 дії. Київ 1875. Друге видання вийшло 1887 р. у Києві, ст. 79, 16°, ц. 20 коп.

гинуть свої вороги й вороги України!" обіцяє стати козакам помічною. Тимчасом стара стає нянькою у Марусиних дітей (3 дія).

У темниці сидять козаки, між ними Байда й Марусин брат Панас, співають невольницьких дум. До них приходять на сам Великдень Маруся в матірю і дає себе пізнати; та сама сцена, як в думі; потім застеляють у темниці стіл із їдою і квітками, йде жива розмова і спів. Тимчасом, коли Турки збирають ся у мечети, Запорожці прибивають до берега, виходять при помочи Насті й Марусі, випускають невольників. Коли хочуть кинути ся на саму палату, заступає їм дорогу Маруся і боронить мужа. Козаки проте забивають його і підпалюють палату. Запорожці сідають на човни, Настя веде й Марусю, але ся вириває ся до дітей. За нею полишає ся і Настя. Яничари прибігають і вбивають Настю, що вмирає радо, довершивши піжсти. Палац увесь у вогни; Маруся не можучи дістати дітей скаче в море (4 дія).

Чи автор цього драматичного твору знав поему Згарського, годі сказати; коли знав, то покористував ся нею о стільки, що подію, описану в думі, розвив ширше й драматично. Загальний план оперети Ів. Левицького подібний до поеми Згарського, одначе цілком самостійно оброблений, подекуди цілком супротивлено як у поемі. Передовсім не вважав ся автор супроти слів думи „поторчилась — побусурменилась“ — робити в Марусі національну і християнську героїню, як се вчинив Згарський. Усі ті прикмети переніс він на матір Марусі. Але й стільки всього, що тісніше вязеть ся в думою; поза тим уклад „оперети“ й її характер цілком довірливі. Проти виразних слів у думі, що Маруся була попівна, вона тут виходить сотниківною, без батька, хоч у думі згадують ся батько-мати. На жаль „оперета“ Ів. Левицького має так само мало літературної стійности, як і поема Згарського. Вона видимо писана для сценічних ефектів. Відбив ся теж на ній націоналізм автора; Настя — се апостолка сучасної національної української ідеї. Говорить такими словами і про такі речі, як у XVI ст. ніхто не то не говорив, а й не думав. Сей патріотизм Насті посунено до того, що ми бачимо радше якусь напів божевільну фантастку, аніж нормальну людину. Настя-патріотка придушила Настю матір. Вражінє виходить дивне, не скажу, щоб гарне. Маруся більш реальна і відповідає думі, одначе дуже і дуже бліда. Все инше на другім пляні. Замітити треба, що тут Юсуфпаша — людина добра, не звір-чоловік, як у Згарського.

„Оперета“ написана переважно віршами, зліпленими із найрізнішійших пісень, обрядових, любовних, історичних дум і т. ин.; де пісень не ставало, там ужив автор прозового оповідання. Виписків із думи про Марусю Богуславку єсть кілька, майже дословних. Мотив до виведення матери взяв автор, як видно на першій огляд, із обговореної вже пісні про матір і дочку в неволі.

Як сказано, літературної вартости сей твір І. Левицького, сам для себе не має і поезиї в нім стільки, що в яким відривку народньої пісні (у 1 дії цілий цикл весільних пісень); для нас має він лише історично-літературне значінє, як один із способів перерібки тої самої теми. Що ся сторона „оперети“ І. Левицького не без значіння, побачимо у найближшій розділі.

Поєма П. Куліша.

ІХ.

Нову перерібку Марусі Богуславки в формі поеми дав нашій літературі П. Куліш. Коли вона написана, докладно не знаємо. Се певно, що 1885 р. були вже готові три пісні другої частини¹⁾, значить, перша частина була імовірно скінчена скорше. На світ появила ся поєма аж у 1900 і 1901 р., і то друга частина без кінця — мала згоріти²⁾. Хоч се будь-що-будь велика втрата нашої літератури, то все таки легко можемо тут обмежитись головню на першій частині, а про иньше говорити додатково, бо друга половина, як побачимо, виходить поза круг історично-літературної теми про Марусю Богуславку. За те перша частина основана переважно на козацькій думі, почасти й на тім матеріалі, який приготували оба Кулішеві попередники. Тому возьмемо наперед під огляд першу частину поеми. Події в ній означив поет на 1620 рік.

Зложена вона в сімох пісень, розмірами не рівних, із за-смівом, прольоґом і епільоґом. Останній міг належати аж на кінець другої частини, та коли вона затратила ся, міг його автор додати до першої частини³⁾.

¹⁾ О. Маковей, Панько Ол. Куліш, огляд його діяльности. Л. 1900, ст. 157. Диви те-ж Л. Н. Вістник т. XIII, ст. 118.

²⁾ Маруся Богуславка, поєма П. А. Куліша, 1620. Літер. Науковий Вістник т. VIII і XIII). Перша частина вийшла те-ж окремою книжкою. Л. 1900, 8°.

³⁾ При тій частині не зазначено, що се перша частина; поет уважав її мабуть з разу за цілість, а тільки потім докомпонував другу часть.

Заспів звернений до Г** Б***, себ-то до дружини поета. Вона — його дух сьвітлокрилий, пречиста в помислах, у задумах величя, а сам твір — се її слово, „натхненне праведне високого й святаго“. Її можна прирівняти лише до ангелів, душ святих:

Сяй і проливай в серця людські віраду:
Нехай твою тропу, спасенну стежку знають,
Нехай над сьвіт увесь возлюблять щиру правду,
Для неї родять ся, за неї умирають (ст. 1).

Значить ся — поет поклав у поемі ідею правди як цілу, одиноку, не лиш для себе, а й для нас. Звісно, не перший Куліш бє поклоні перед ідеєю правди, сим богом у прямуваннях великих умів, але й не перший він ударив чолом перед зманчивим стовбуром.

Прольот має на меті увести нас в акцію поеми, чи там пояснити ідейний бік її. Се останнє властиво головне, тут маємо неначе вступне profession de foi самого автора в поглядах його на нашу минувшину. Кулішеві гадки персоніфіковані в особі богу-славського попа Державця, що

Славний на всю Корсунцину,
Та й на цілу Україну,
Сауїцький ненавидник,
Жидови й Ляхви противник,
Із Підгіря Ярославець,
А на прізвище Державець.

Він покинув рідну сторону і перейшов на Україну, бо

Волів лучше тихо попувати,
Ніж з Ляхами бучно панувати,
Сауїцтву в ноги себе слати,
Вельзевулу душу продавати (ст. 2).

Незлюбив був Польщі й її порядків, але не були йому до вподоби й українські, спеціально козацькі. З козаками він не братав ся, не співав з ними горілок і медів, хиба картав їх у церкві за погані діла та казав їм усю правду в очи.

І полковника й козацького гетьмана
Уважав за нехриста і бусурмана.
Бо вони Дніпром на море вицпивали,
Та й купецьким суднам пілги не давали,
Християн замісь невірних розбивали,
А награвивши здобичи, пропивали.
На підпитку славились-хвалились,

Що за віру християнську бились,
 І п'яне кобзарство підкупляли,
 Щоб у кобау про лицарство їх бряжчали.
 А пропившись,
 І, як кремях той, оббившись,
 Свою рілну Україну пліндрували,
 Милосерного гріхами прогнівлили,
 Божий ніч, Татар, на села навкликали,
 Много християнських душ занапащали (ст. 3).

За такі слова, звісно, козацтво не любило Державця, „часточок“ йому не давало, акафисти наймало по інших церквах. Лиш один старший, статочний козак, на прозвище Товстогуб, жив добре з попом, любив „без чарки про спасенні речі говорити“. Правда цяль одначе тих відвідин були не так спасенні речі, як попова дочка Маруся, „що всім брала очи красотою“.

Такий зміст прольогу. Що він написаний умисно для введення Кудішевої тенденції, се ясно видно. Поетови хотілось зробити своїм однодумцем богуславського попа, хоч сей піп безпосередно з поемою не вяжить ся, він не то що тут непотрібний, а й навіть подекуди противорічний тому, що віє з дальшої поеми. Про стійність сих поглядів, яких багато розсипано по цілій поезії, говоримо окремо.

Залицання старого козака були даремні, бо Маруся цілою силою молодого палкого серця любить козака Левка Кочубея. Він, як і загал козацтва, не до вподоби був старому попови і задля того часто приходило до словної невгоди межи ним і попадею. Мати, звичайно, більш знає вподобання молоді дівчини і більш їм потурає, тож і не хотіла слухати, щоб єдина її дочка мала стати жінкою старого Товстогуба. Батько навпаки, видів усякі користи за статочним, заможним козаком і не щадив Левка Кочубея, „здіденника та безземельника“:

„І батько й дід його,
 І рід і пліч його,
 Се все було ледащо:
 Бо козакуючи,
 Статки гайнуючи
 Повводились вінащо“ (ст. 7).

Сі пересварки не спиняли кохання між молодими. Коли Маруся на романтичних сходинах признасть ся Левкови про батьків намір, сей потішає її, що

„...поки на небі зорі
Місяця стрічають,
Поки на безкраїм морі,
З вітром філі грають,
Товстогубу не придбати
Чорних брів дівочих!“

І словами горячими, як молода душа, красками буйної та вільної уяви малює він їй, як то козаки вибирають ся в похід, як його обібрали старшим над усіма, як наберуть багато добичі, покрийуть ся славою й багатством, як славу його золоті струни передадуть будущині. Маруся сповідаєть ся перед матір'ю із мрій Левкових і приєднує її для себе. Попада віддаєть ся теж мріям, рада, що хоч на старість побачить свою дочку у щасті. Щастє доні — се ціль її життя, тож і супроти щасливої Марусі вдоволилась би дуже не почесним становищем:

„Буду хоть що дня помости
Шарувати - мити,
Аби в панській високости
Хоть-но рік пожити“ (ст. 9).

Козацький похід був дуже не до вподоби старому попови. Не тому вже, що козацтво всяку добичу проминає і ходить опісля знов таке голе, як перед тим, але тому, що за ними вганяєть ся орда й пустошить Україну. І саме вибрали як найтяжчий час, коли то

„Стято голову велику,
Ясну та розумну,
Що всю Русь обороняла
І Ляхву безумну“... (ст. 9).

Так характеризує він смерть Станіслава Жолкевского під Цоцорою. Він боїть ся, що бусурмане німстять ся страшно за сей козацький похід. Щоб сього не бачити він задумав навіть покинути нещасну Україну й піти з иньшими на займанщину в Московщину.

Не вернулись козаки з походу, попали в невою, за те хмари Татар покрили Україну, мовляв тому, що козаки проти договору кинулись на купецтво. Міста й села падають жертвою татарського нападу. Нещастє не минуло й Богуслава, а в нім попівської родини. Бородатий Татарин, як показуєть ся, брат попаді, бере в полон Марусю, призначуючи її вгорі для падишаха („Роксоляна

друга“), й підпалює хату. Ціп згорів разом із церквою, а мати, з болю, жалю і страху наче божевільна, кинула ся у степ, в до-рогу в Туреччину шукати дочки. Її все ввижаєть ся, що перед нею котить ся стята голова Жолкевського, вона біжить за нею, хоче зловити. В буджацьких степах вона падає зомліла. Тут знайшов її ледви-живу Кантемир, наставник буджацької орди, прозваний Кривавим Мечем, відчутив і дав у опіку своїй жінці Заїрі, колишній бранці,

Що золотим волоссям і очима
Являла тип найкращий України,
Той кроткий тип, що серце херувима
Заніс до нас із Тигра та Евфрата;
Не той, що у жалю ваги не знає,
Що мов козацька кров лиха завзята,
В любові кипить, в ненависті палає,
І цілий Божий сьвіт нізащо не вважає (ст. 25).

Старанна опіка сеї Заїри привела стару жінчину до здо-ровля. Коли вона перший раз побачила Кантемира, ввьяла його за Левка, — так був до нього подібний. Показуєть ся, що се два брати, оба татарського роду, з матери Українки :

„Моя мати була добра,
Чесна християнка,
Із Рогатина, з Підгіря,
Бранка-полонянка“ (ст. 31).

Кантемир обіцює попаді завести її до дочки. У Стамбулі показує він по дорозі з гордощами сеї мертвецький гак, що на нїм повис був Байда. Коли стара завважує, що за те його душа певне в небі, попадає Татарин у страшенну лють, лиш пошана супроти матери і дане слово здержують його.

Тимчасом Маруся стала богинею султана Османа. Він по-ровсилав усіх своїх жінок і гаремниць, лишив тільки дванадцять служебниць, „щоб їй у вічі мов ті пси гледіли“. У Стамбулі звязувано з нею надії на внутрішні політичні перемиїни, що Маруся піїде слідом за славною Хасекі-Хуррем, одначе вона гордує сїєю назвою, для Османа не має ласки. Султан при нїй „мов дитина емирна, до неї доторкнути ся не сьміє“ і дуже врадував ся, почувши, що в Кантемира єсть Марусина мати. Зараз послав на аустріч золоту галеру на перевіз її до Царяцїних Палат.

Золота була галера султанська, чудова була природа довкола
роскішний був вид на город; за те горем і нуждою били в очи,
невільники-галерники :

До пояса нагі плечисті чупридири,
Леви Порогів, лицарі Лимана,
Сиділи в ряд, без волі і без сили
Метяуться на грізного бусурмана.
Залізні кайдани їм повпивались
Мов зуби Цербера у голі ноги ;
Гребли всі в лад, аж потом обливались,
Бо потурнак ходив між ними строгий,
І карбачем крутим їм додавав підмоги (ст. 41).

Старенька питає Кантемира, чи-ж не казав він, що їх віра
повеліває милосердє? „Повеліває, нене — каже той — навіть і до
злюки, та не до зрадника“... Тимчасом доїждять до Царициних
Палат. При вході стрічає їх брат Іван, тепер Абаз-баша, з по-
клоном, але сестра з погордою минає його :

Біжить, а перед нею двері
Немов рука неарима відчиняє...
І Маруся, мов едемська пері
Летить на зустріч, вся мов рай сяє,
І до колін своїй матусі припадає (ст. 44).

Маруся веде матір у свої богаті комнати, з яких одну пе-
ремінла на християнську каплицю. Туди заходив на відправу
сербський піп, із дозволу самого султана. Сам він християнській
вірі прихильний, має навіть потайне бажання стати християнином ;
для України теж має серце, бо малим скитався по степах, пізнав
мову й жите Українців. Супроти того у Марусі родить ся думка,
чи справді не стати жінкою Османа. Мати сьому противна :

„О, коли-б же мені бачить
Сього не діждати !
Се диявольська спокуса...“ (ст. 45).

Турки для неї особисті й релігійні вороги-поганці, то вона
не знає ніякої згоди з ними.

Серед впливу чутя обох жінок, до котрих прилучаєть ся
Заїра, приходять сам султан. Між ним і попадею розводить ся
широка розмова про відносини України до Туреччини. Осман ви-
словляє подібні думки, як автор на вєтуші; кінець ворогуванню
обох народів зробить аж він :

„Вже бунчук царський у мене
 Має за ворітьми:
 Двину з усіми військами,
 Як орел із дїтьми.

„Рушимо в козацьку землю
 Під покровом божим,
 І кінець паскудним вашим
 Подвигаєм положим!

„Ми поїдемо всі трое
 На ту Україну,
 Що вродила пишну вроду,
 Осяйну картину.

„Я вінця мого не кину,
 Візьму на Україну,
 В славнім Києві великім
 Сей вінець надїну.

„На Дніпрі-Славуті й Росі
 Помурую башти,
 Щоб з Москвою та Ляхвою
 Більш не воювати.

„Обгородимо Україну,
 Зробим Божим раєм,
 Віру вірою зоставим
 І звичай звичаєм.

„І сей рай, моя царице,
 Тобі подарую.
 Мов на голову корону
 Пишну, дорогу“... (ст. 51—2).

Сей дужий чоловік стає дитиною перед Марусею; сісти коло неї не зважувся.

„Він царює грізно й бучно
 За моїм порогом...“

— говорить вона.

Стара ненька розвідалась уже про долю Левка Кочубея, що він тепер у темниці і згодом розказала про се Марусі. На сю звістку недуга звалоє її з ніг; ані лікарів ані Османа не хоче бачити у себе. Султан вдав ся тоді за порадою до Кантемира і там порішено вивозити українських невільників, і то так, немов

се робить сама Маруся. Заїра їде до Царициних Палат і відкриває перед нею плян визволення при помочи Кантемира, що будіж-то тепер став не в ласці Османа й бажає піститись. З невольниками утікати Маруся не рішаєть ся, здає себе на ласку долі. Саме тоді султан виїхав будіж-то на лови і віддав найвисшу власть у царстві в руки Марусі.

У невольницькій темниці, Чорній башті, сидять коваки, з яких по одному вішано що дня на мертвецьким гаку. Сумна їх доля змалювана прекрасно поетом :

І понуро мовчать молодці низовці чуприндирі..
 Без одного сидить їх у башті десятків чотирі.
 Вже від нужди облавили в хирних обірванців гірі.
 І в кулак, як мовляв той кобзарь, з голоднечі трубіли.
 У віконечко їм милосерна рука подавала.
 Трохи хліба сьвятого, а часом кришеник і сала,
 А про борщ вязники вже, який в нїм і смак, забували,
 Сировцем та потапцями душу гіркую питали.
 Повпивались кайдани у ноги бідахам і в руки..
 Довнають на прикові короткїм страшеної муки.
 На соломі гнилій, мов той пес волюцюга, лягали,
 Полягавши, сльозами один одного обливали,
 Україну простору та вольну, свій рай, споминали... (ст. 61).

Старі коваки плачуть за волею, степами, Дніпром і Січею ; молоді жалують, що в похід виходили, замісь „хліб сьвятий в полі на волі робити“, бачуть у тім кару божу за їх гріхи проти церкви, рідні й людей. Остро й грїмко картає їх плачі Левко, закидає їм, що лиш задля їх пияства попались у неволю, і хоч він перед Богом невинний, тики радо умре з ними, з ким слави набрав ся. Невинною зове він і свою любов до Марусі, що з нею „ні разу й за руки не взяв ся“, і тепер її любити не перестав, хоч вона вже „велика цариця“.

Серед його мови розчинились двері і до темниці вїйшла Маруся з Заїрою, звїщаючи їх про визвіл і готову вже галеру з добром на дорогу. До Левка говорить :

„Духу мій!

Наступила хвилина гіркої земної розлуки..

„Знай, ніколи тебе, о, ніколи я так не любила,
 Як у нужді страшеної, в багні і в кайданах узріла!
 „Прїступи, щоб по всій Україні та слава повсталала,
 Що велика цариця тебе ув уста цілувала.

„З твоїх уст я пю смерть!... Добре се знаю,
І кончину свою поцілунком солодким витаю“ (ст. 65).

По тих словах вибігла, покинувши берло, а

Козаки, стрепенувшись як мурі ведмеді, казали,
І хрести величезні на себе рйдаючи клали:
„Хоть потурчилась ти ради лакоєства й панства, небого,
Молитов по Вкраїні й пісень про тебе буде много.
„Спасемо ми гуртом від гріхів твою душу убогу,
А до Турчина знайдемо лучшу, не п'яну дорогу“ (ст. 66).

Розгнівав ся на се Левко, бо не їм спасати Марусину ду-
шу, — вона сьвята.

Турки дивувались, що сам Кантемир проважав козацьку бо-
гату галеру, звану тріюмфальною, і свої дивування звели до ось
якої песимістичної гадки:

„Ні, не нам, не Туркам править
Сьвітом сим широким:
Переважає нас Русин
Розумом глибоким!“

Епільоґом чисто - індивідуального змісту кінчить ся перша
частина.

Друга частина поеми, що означена 1621 р., починаєть ся
дивним чином від пісні девятої, хоч перша кінчить семою. Тут
певне або пропуск, або похибка. Са друга частина не скінчена;
з неї маємо лише повні чотири пісні, уривок тринадцятої і подспів¹⁾.
У трьох перших піснях події відбувають ся в Києві, здебільшого
в Печерській Лаврі. Тут під намовою Гауїтів і православного ду-
ховенства Україна готуєть ся до боротьби з Османом. Повертають
теж і козаки з неволі й розказують про чудесний визвіл
при помочи Матери Божої; Левко-ж про себе думав, що Маруся
певно жите поклала за їх волю. Тимчасом між Марусею і матірю
прийшло до трагічного конфлікту. У доньки наступила внутрішня
переміна в поглядах на справи віри, вона висловляє єретицькі
пантеїстичні гадки, і за те мати хоче вбити її, але їх розлучено
в пору. Са душевна переміна в Марусі йшла поруч із прихиль-
ністю її до султана: вона стає його жінкою. Подспів не вяжесть ся

¹⁾ Літ. Наук. Вістник, т. XIII, ст. 117—139, 239—262. На ст. 255 допи-
сано Кулішем: »Поєму не скінчено — у другій мусить бути також двацять
пісень«. Тому то уклад поеми незрозумілий.

безпосередно з поемою, він чисто індивідуальний. Між дописками Куліша єсть плян цілої поеми¹⁾. Після нього Осман II рушає на Україну, щоб привернути варварство для культури. В бою над Дністром бере участь те-ж Маруся, коли козаки увірвались у табор. Вона, бючись, зустрічаєть ся з Левком і паде. Осман із жалю пійшов у світ за очи, козакам дісталася перемога, а Ляхам слава. „Земля зісталася без сонця (Марусі) і місяця (Османа)“.

X.

Коли прирівняємо Кулішеву поему з козацькою думою й иньшими письменними перерітками, побачимо, що її автор найдальше від усіх відбіг від того матеріялу, який дає народня словесність. На думу він перший звернув увагу, бо перший записав її; що знав теж обі літературні її перерітки, про се годі сумніватись²⁾. Видно се передовсім у композиції поеми. Згарський зробив початок, розділивши події, звязані в Марусю Богуславою, між Україну і Туреччину; за тою гадкою пішов І. Левицький; Куліш не лише прийняв сей розділ, він його розвинув ще дальше, переносючи в другій частині поеми осередок подій знов на українську землю. Коли судити з відривків і дописків, то треба признати, що ся друга частина — се чистий плід уяви поета. До сього не мав він ніякого взору ані в історичних піснях, ані в творах иньших українських письменників; за те й більш усього тут мають перевагу філософічні розумовання³⁾. Перша частина має ще більше аналогій у попередніх перерітках. Згарський вивів перед нами видуману постать богуславського попа і приклав до нього моралізаторські навчання, які бачили ми вище; Куліш перейняв сей мотив, закресивши своїми історіософічними поглядами. І. Левицький впровадив замість батька матір і їй віддав мало-що не першу роль; Куліш покористував ся й сею креациєю для повноти свого утвореного світа і віддав їй та саме першорядне значіння, в таким самим характером, який має Марусина мати у Левицького. І Згарський і Левицький увели новий мотив у історію Марусі, якого не маємо

¹⁾ Л. Н. В. XIII, 256.

²⁾ Що Куліш написав свою поему не скорше 1883 року, се видно з тенденційної закрески його твору і зі звязку з драмою »Байда« та поемою »Магомет і Хадиза«.

³⁾ Нескінченність сеї частини не дає нам її порівняти з поемою В. Потюккого Wojna chocimska або „Османом“ Гундуліча.

в думі. В першій поемі Маруся рішаєть ся увільнити козаків, почувши голос рідного брата між ними; у Левицького вона чинить се в намови матери, знаючи, що між невільниками єсть теж її брат Панас. Сі бічні мотиви зменьшують безперечно етичну вартість самого діла, та все таки Куліш приймив їх до своєї поеми. Одначе замість брата виводить коханка — Левка Лочубея. Між народньою думкою, оперетою Левицького і поемою Куліша є ще одна спільність, якої нема у Згарського — се добровільна згода Марусі жйти серед нового світа. В мотивах одначе сеї сторони велика між ними неоднаковість. У всіх перерібках Маруся остаточно гине, та неоднаково. В характеристиці українського й мусульманського світа різниці теж величезні, а Куліш сходить ся з Левицьким лише стільки, що там баша а тут султан — люде добрі і тихі.

Отсе головні аналогії й подібности між усіми перерібками. Понад се Куліш увів багато нових елементів у поему, а перейнятим дав'иньшим характер. Усі вони мають трояке жерело: історію, історичні пісні й історіософічні погляди Куліша.

З історії взяв поет жінку султана Османа II (1604—1622), Міліклію, славу своєю красою, Русинку-бранку з простого роду (Hammer, IV, 531) і на неї переніс діло Марусі Богуславки. Тим самим історичний Осман II і Кантемир. Історія одначе не дає права ідентифікувати Міліклію з Марусею Богуславною (причини наведено попереду), ані ідеалізувати Османа й Кантемира. Перший, хоч належав до славніших турецьких султанів, не мав і не міг мати таких ідей, які приписує йому Куліш. Звичайна у Турків жажда підбоїв — се ще не культурна місія, тому то всі його тиради про перебудову світа скоплені, як каже Німець, з повітря. Що до Кантемира, то Куліш не міг більше прогрішитись супроти історії, підносячи його до ступня ідеального героя. Помилувавши се, що він стає в ласках Порти і набирає значіння серед Татар аж після 1621 р., а не перед тим, як хоче Куліш, — цілий його характер противний історичній правді. Він начальник Мансурів, племена найдикшого й найлютішого зі всіх Татар, воює безперестанку з кримськими ханами, безправно нападає на польську державу, так що вкінці Порта для внутрішнього спокою велить його задушити (1637)¹⁾. Коли такому Кантемирови поручає

¹⁾ В. Смирновъ, Крымское ханство, ст. 481 et passim. Куліш посунув ся в легковаженню історичної правди аж до сього, що велить Кантемировій ма-

автор „губить лихе, що правду зневажає“, то се вже хіба вийде на саме зневажання історії... З історичних осіб по українській стороні немаловажне місце в другій частині поеми займає Петро Сагайдачний і сей виведений у повних красках, відповідно до козацьких симпатій Куліша. Що до Кочубея, то саме імя історичне, але аж з кінцем XVII ст. Левко, звісно, видуманий. Кочубеї походили дійсно з Татар і тому звав їх Шевченко „Кочубеями - Нагаями“ себ-то Ногайцями. Таких козаків татарського походження було тоді доволі: Сулима, Джеджалій і ин.

Богато елементів до збудовання поеми взяв Куліш із народяїх історичних пісень. Поминувши те, що майже половина поеми написана на основі народньої ритміки (коломиївковим розміром), маємо поодинокі частини в поемі взяті безпосередно з народніх пісень. Сюди належить головню сема пісня, де малюють ся стан невольників. Красок тут дібрано головню з дум „Плач невольників“, „Буря на Чорнім морі“¹⁾. З думи про Марусю Богуславку

тері гинути від козацького ножа (ст. 26), коли тимчасом його родину (і жінку) вирізали самі Кримці серед боротьби між племенами. Про те, щоб Кантемир був рідний із Кочубеями і походив від матери-бранки з Рогатина, нема що говорити, се чиста видумка поета.

¹⁾ Наведені вже виспе образи галерних і темничних повільників нагадують думу про невольників на каторзі:

Там много війська понажено,
У три ряди бідних, безшасник невольників посажено,
По два то по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повязано.
Тоді бідні безшасні невольники на коліна упадали,
В гору руки підоймали,
Господа милосерного прохали та благали. (Іст. пісні I, 90),

Старі козаки славлять Дніпро, Рось, Сулу, Вореклу, Дон, Січ — взагалі Україну, і мотив до того взяв Куліш теж із згаданих дум, із закінчень:

»Визволь, Господи! всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий
У мир хрищений,
В городи християнські!«

Коли полишимо дрібні відгуки дум, зазначити мусимо, що найбільш узяв Куліш до 7. пісні з думи про бурю на Чорнім морі. Словідь Олексія Поповича вложив він для догоди своїй тенденції в уста молодих козаків-невільників:

безпосередно взято мало, навіть перемінено число невольників : в думі сімсот їх, тут їх лише сорок без одного. Пісня про невольників написана в формі, зближеній до думи, а деякі звороти мають свій відгук в основній думі. У Куліша читаємо :

Та ні золота на морі,
Ні на небі сонця
Не побачить бідний бранець
Із свого віконця (ст. 60).

У думі :

То вже трицять літ у неволі пробувають,
Божого сьвіту, сонця праведного в вічі собі не видають.

Згадка про Великдень у поемі цілком пропущена. Коли Маруся, прийшовши в темницю, назвала себе,

Затрусилась невольники бідні з журби та з печалі,
І від туги тяжкої лицем до землі припадали.
„О, бодайже, Марусю, ти щастя та долі не мала,
Що ти нам царювання своє осяйне показала!“ (ст. 65).

Сей виклик, як бачимо, цілком не мотивований, тому то сама напрошуєть ся догадка, що. Куліш учинив се умисно, аби лише козаків показати гіршими, що, мовляв, без причини проклинають свою спасительку. До такої переімени автор не мав права, бо в думі прокляти дуже гарно, і психологічно дуже вірно мотивований :

То тоді ті козаки тебе зачували,
Близь лицем до сиріє землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали :

Так мовляли старі козаки, січові козарлюги;
Молоді-ж підіймали гуртом плач невольницький другий :
»Ой чого нам було в козаки сі очі ходити!
Чи не лучше-б нам хліб сьвятий в полі на волі робити?« (ст. 62).

І дальше кають ся вони, що ходили частійше до коршми ніж до церкви, сьвята й посту не поважали, рідню зневажали, перед церквою шапок не здіймали, жінок і старців стремля у груди штовхали, дітей кіньми трагували, дівчат манили й у гаремі продавали, без міри пили-гуляли й т. ин.

Усі ті гріхи, окрім продавання дівчат, бачимо в словіди Олексея Поповича і майже тими самими словами, що й у поемі. Гріхи ті, привязані до вандрівної християнської легенди, бажалось автору прищипити цілому козацтву, хоч і як дивне таке розумованне.

*„Та бодай ти, д'яко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо,
Щастя й долі собі не мали,
Як ти нам сьвятий празник, роковий день
[Великдень сказала!*

Роазумість ся, Кулішева Маруся не признаєть ся, що вона потурчилась, а просить лише молити Бога за її душу й поклонитись від неї всім людям на Україні. За те козаки зовуть її потурченою: „Хоть потурчилась ти ради лакомства й панства, небого“... Се зробив автор теж не без думки мабуть.

II. Куліш покористував ся при будованню поеми ще й пісню про Іванця Богуславця. Він у поемі брат попаді, нападає на попівство, сам бере в неволю Марусю і віддає султанови, за те й стає Абаз-башею. Звісно, згадувана нами пісня не дає матеріялу до такого сполучення, бо Іванець і Маруся лише імя мають спільне, більш нічого. І сього треба було Кулішеви для тенденції, бо в оповідання сього перевертня підчас нападу довідуюсь, що його колись продав за море козак Гнат Шуя і тим-то нападом він буцім-то хоче пімстити гріхи України, бо він між Татарами

*„Немов на сьвіт удруге народив ся,
І думками про Божество сьвятими,
І правдою без хиби просьвітив ся“ (ст. 13).*

Абаз-баша — історична фігура з поч. XVII ст. З невільника Івашка чи Івася (Абаз мабуть перекручено з Івась) став наперед потурнаком, наставником над галерою, прийняв магометанство (порівняй думу про Самійла Кішку), опісля мав великі достоїнства між Турками, був у ласках Османа II, 1633 р. ходив на Каменець. Куліш знав про нього в Твардовского історії Владисла IV або в оповідання Шайнохи (Dzieła, II, 565) і повязав його з Марусею Богуславою й Іванцем Богуславцем.

Тепер перейдемо до третього жерела мотивів у поемі, до історіософічних поглядів Куліша на нашу минувшину.

XI.

Хто хотів би докладно обговорити філософічні, релігійні, політичні, суспільні та історичні гадки П. Куліша, які розсипано густо в поемі, той мусів би списати на се окрему книгу. Се для

нас неможливо, та й не потрібно, бо всі майже погляди Куліша чисто індивідуальні і не мають прихильности навіть у поодиноких людей, не то у більших або меньших гуртів. Про загал української суспільности не може бути й мови. Тому говоримо коротко і про найважнійше лише.

Я не міг би підшукати Кулішеви аналогічного письменника серед иньших народів, щоб ішов так проти поглядів цілої суспільности. Були, правда, еретики-письменники, Байрон, Гайне, Ібаен і ин., але вони чи скорше чи пізвійше здобували собі признанне серед своїх. Вони були лиш ворогами сучасного їм ладу, чи сучасного їм загального світогляду, були лиш каменярами нових думок, що опісля приймались серед суспільности; Куліш став головню співаком нашої минувшини й оспівував її так, що звернув від разу проти себе цілу осьвічену часть народа. Сучасного життя і сучасних ідей він доторкав ся мало і не на тім полі збудував свою славу, хіба стільки, що де лише міг, звертав вістрє свого меча проти своїх теоретичних противників, в отсій поемі назвав їх навіть „ордою дикою під бунчуком науки“ (ст. 67). Тепер, по смерти поета, меньш острыми стали закиди проти нього, і щораз більш стають об'єктивні, деякі треба з нього здімшити, але повна регабілітація, хоч ледви оправданне, належить до будущини.

Увійшовши в ідейний круг „Марусі Богуславки“ Куліша бачимо передовсім поставлені проти себе два окремі світи, магометанський і християнський. Оба малює нам поет, бажає повноти, але робить се цілком суб'єктивно, тому до сеї повноти далеко. Взагалі об'єктивізм у Куліша неможливий, ярка тенденція у нього все горою. Звісно, найбільший ворог поезії — се недо-стача рівноваги у поета і його тенденція. Безоглядно слів сих брати не можна, єсть поетичні твори високої стійности, хоч тенденційні; одначе коли в них суб'єктивна гадка виходить із самого твору, то в иньших гадка опановує твір, іде в його основу, за-краску і ціл, придушє його. Такі твори поза хвилими інтересом перестають мати значінне. В Кулішевих творах ся нерівновага виступає дуже сильно, розумієть ся, на шкоду поетичної й літературної їх вартости.

Вже з самого початку поклав собі поет змалювати оба світи, магометанський і християнський, нерівно, дати першому перевагу над другим, і сей замисл перевів аж до крайности, за якою лишає

оя... божевільє. Філософічно-релігійна сторона магометанства нескінчено висша над християнством :

„Аллах — один; немає в ньому роду,
Всесилєн він, не потребує підмоги;
Цураєть ся жєраєнного народу,
Що оббиває у царів пороги,
І вносить прах землі в небесні чертоги“ (ст. 13),

говорить автор устами перевертєня Івана. Подібне говорить і Кантемир :

„І даєть йому (Осману) Аллах орлові крила,
Щоб зняв ся він над усіма царями,
Щоб ідољство борола наша віра,
Щоб Міч Кривавий мєтивсь над ворогами,
І перед ним трєштїв Козак і Лях невіра. (ст. 27).

Бєзпосередні думки поєта цілком подібні :

Європо!
Два рази вже ти правду на Босфорі
Бєзумієм і лютоєтю гасила,
Аж ось на Білому і Чорнім морі
Щє раз нова запанувала сила,
І давню боротьбу з лукавєством поновила.

Як згасєо сьвітло, що з гори Синаєу
Від громового слова засьвітилось,
І кротким сяєвом земного раєу
Між галилейських рибалок явилось —
Палка душа пророка Магомета
Серед пустині правди возжадала,
Огонь любви наїтєєм поєта
У темряві омани роздувала,
І чоловічєство від згуби рєтувала.

І сила правди, чєсти і свободи
Єрусалим лихий опанувала,
І лжею отуманєні народи
Культурою Арабів осєяла.
Обман і лжа врівняли їй дорогу
В четвєртєю столицю християнєства,
Де всі храми невидомоєму Богу
Сповнились темним ідољством поганєства,
Затулоєу грїхів, покровом тунєядєства.

Стамбул... перед сими імєпєм потужним
Народи Западу вострєпетали,

І правду борючи кагалом дружним,
 Себе від рабства підкуном спасали.
 Попсовані лукавим християнством,
 Їх деспоти Магометам псували,
 І гроші сиплючи між мусульманством,
 Хоробрий дух роскошами всипляли,
 Кругом султана честь і правду потребляли (ст. 33).

Ми умисно навели довшу виписку, щоб по можности докладно передати гадки Куліша про могометанство. Виходячи з сеї основної думки про висність магометанства, він приєднує остаточно Марусю для сеї віри. Сю перемену показує поет характеристикою душевних почувань Марусі:

„І молилась би й не вмію...“

„О не вмію!... Коли-б гуслі
 З моря й гір зробити,
 І на них не струни, думи
 Серця почепити,

„І зефіровими крильми
 В них зарокотати, —
 Може й я-б тоді з'уміла
 Глас до Бога взяти...“

„Молючись тепер німую...“

Тільки тихим серцем чую
 Херувимські крила,

„Що на мене ніби з раю
 Пахощами віють...
 В гору руки простираю,
 А уста німіють“.

На думку стрівоженої матери — „се все царь невіра робить“, відвертаючи дочку від Бога. На се Маруса:

„Ні Матусю! він до Бога
 Душу наворачає;
 Просторонь його чертога
 Розуму являє.

„І глуха, не чула хору
 Сфер небесних вічних,
 Горньої музики твору,
 Мислей передвічних.

„Я сліпа була, не знала,
 Що й за храм великий,
 Без кінця і без начала
 Міряд владики.

„Бог тепер мені відкрив ся:
 Бо розпалась луда
 На очах і він з'явив ся
 В невимовних чудах.

„Се той сьвіт, що на Синаї
 Людям засьвітив ся,
 В галилейськім тихім краї
 Рибалкам одкрив ся.

„Від пророка до пророка
 Вічно переходить:
 Ним одна душа висока
 Другу душу водить...“

(Л. Н. В. XIII, 250—1).

Сі погляди, взяті не то з пантеїстичного, не то з деїстичного сьвітогляду, характерні для самого автора: він їх мабуть мав за свої, бо подібні гадки розсіпані в поемі. Тут рівночасно завважимо, звідки дійшов Куліш до такого розуміння релігійної правди. Вище наведені слова Марусі показують, що Куліш був прихильником т. зв. еволюційного обявління. Абсолютна й вічна правда через уста пророків переходить між людей і стає чим раз вища, яснїша. Його погляд дає можливість вибирати зиоміж усіх релігій верна правди і ним наповнити серце, що

...широкої набралось
 Під небом свободи,
 Що безумство витїсняє
 З людської природи;

І поевиї натхненнем
 Праведним сповнилось,
 До всіх вір і всіх язиків
 Рівно прихилилось (ст. 23).

Ся безсторонність і рівна для всіх прихильність — се дуже ідеальна прикмета осьвіченого чоловіка, та на жаль Куліш таким не був, хоч про се впевняє нас. Коли читаємо поему, се як раз і бе нас у очи, що не рівна прихильність до сих і тих, у тім спеціальнім випадку — до магометан і християн. Се й видно з попередю наведених виривків. Що до себе, Куліш не дав нам теж піякого докладнішого понятя, як виглядає його власна релігія правди, які сторони людської душі (окрім серця), і що найважїйше — житя, обіймає вона. Сього ми з поеми не побачимо.

Історія обявління правди має у Куліша три головні фази: Мойсеїв закон, Христова наука, Магометове пророцтво. Останне в ряду мусить отже бути найдоскональнїше. І на тому стоїть поет¹⁾. Ся особлива прихильність до магометанства розвинулась у Куліша

¹⁾ »А пророк наш побратав ся
 Із вапним пророком,
 Як огнем сьвятим займав ся
 Над усім Востоком.

»Він Марїїного Сина
 Мав за пугеводню
 Ясну зорю, як спускав ся
 У грїхів безодню« (ст. 31).

ще вчаснійше від сеї поеми. До того круга гадок належить передовсім поема „Магомет і Хадива“ (1883), де пророка назвав „післанцем сьвятої правди“, „чистим ключем чести і свободи, красою високих дум, короною чоловіцької природи“, чого наслідком його „культурні праці величави“.

Не лише з чисто ідейного боку краще магометанство від иньших вір. Його політичні, суспільні й культурні сторони пере-висшають теж усякі иньші. Коли навіть воно сього або того не принесло з собою, то тому винно християнство.

.. О Магомете, сонце правди!
 Затьмилось ти через амбони дикі...
 Посліплено кострами Торквемади
 Європи очи на діла великі
 Твоїх потожків. Бо із їх культури
 Ми прогресивне деспоїцтво зробили,
 Щоб сотні строїли блискучі мури,
 А мільони поуз них ходили
 І думали: „Колись тут будуть кучугури!“ (ст. 17).

Ми вже читали про те, що „сила правди, чести і свободи Єрусалим лихий опанувала“, а погана Європа хотіла видерти його з під високої культури Арабів. Усі ті народи, що вели боротьбу зі Сламбулом „бороли правду кагалом дружином“, а їх грішми псувались хоробрі Магометане. Та проте у Стамбулі краще жити, ніж на Україні:

Як поле в них (козаків) буяє бодяками,
 Так забуяли серед Царяграда
 Невольницькі базари козаками,
 Очам одрада, воїнам награда.
 І мов грядки в садах цьвітуть маками,
 Гаремі мусульмансьві забриніли
 Дівчатами вродливими й жінками;
 А руські діти весело обсіли
 З пилавом мисочки, мов голубята білі.

„Султанськими дітьми“ вони зовуть ся.
 Чи раб, чи пан був батько нечестивий,
 На всіх їх рівно милості полдюють ся.
 Тут не орудують пани мостиві
 Людсьми як бидлом. Правда і відвага
 Дорогу стеле кожному однако.
 За правду й віру шапа і повага
 Жде і тебе козаче-гайдамако,
 Гультаю без ума, без совісти бурлако! (ст. 34).

Не для того ми Грека звоували,
Щоб кров горячу із людей точити,
А щоб єдиного Всевишнього пізнали
Батьків безумних необачні діти,
І ідолам нічим покинули служити.

Дивись, ледащо, як у нас сная
Народ веселий у сьвятій свободі!
А в вас панує і достатки має
Хиба поливода, розбійник, злодій.
Чи чуєш, псино, як старці співають
Про ваших лицарів і в кобзи дзвонять?
У нас невірні вольности вживають
Більш ніж у вас ті, що мерців хоронять
І в пекло до чортяк стадами душі гонять.

...бо в Корані золотими
Словами нам прописано, щоб навіть
До ворогів були ми милостиві,
Цураючись від них великої поживи.

Споглянь на сих Туркинь, що по базарах

Роспитують землячку нещасливу:
Яке життя і горе на Україні?
Чи довго ще вона держатись буде?
І чом не кинуть при лихій годині
Гірких тих займищ бідолашні люде,
Та не оселять ся в якій чужій країні? (ст. 35).

Поет іде аж так далеко в прихильности до магометанства, що навіть многоженство приписує лихим тільки впливам (ст. 25).

Зібравши разом усі гадки поета, безпосередні й посередні про магометанський сьвіт, мусимо дивуватись, яким способом чоловік так високо освічений, як Куліш, поет такої міри, що над усе ставив любов до свого народу — міг упасти в такий туманний круг гадок, фальшивий із кожного боку. Чи поглянемо на нього з боку історичної правди, чи приложимо до нього міру певних етичних принципів, чи вкінці станемо дивитись зі сторони вічних суспільних змагань, чи станемо на тоці політичного інтересу українського народу — завсіди побачимо в тім Кулішевім сьвітогляді або невірність, або дивоглядність або мертвечину, або й просто неморальність... Вільно було йому конструувати собі новий

світ релігійних почувань, мати свою окрему філософію об'явленої правди, бути однаковим для всіх вір, чи для одних прихильним, для інших ні — все те вільно поетови. Але рівночасно ся ідейна будівля мусить підноситись на якимсь тривким матеріалі, взятім із якого будь круга людської свідомости і людського знаня. На жаль тут, в „Марусі Богуславці“, ціла ся будова дуже нестійна. Куліш поет не малої міри, одначе має одну слабу сторону — він мало оригінальний. При тім він шукає незвичайних тем і мотивів, дошукуєть ся нових буцім-то ідей, хоче стати якимсь новим реформатором суспільности і т. ин. Недостачі в таланті, чи хйби у вдачі не дають таким людям сотворити більш або менш оригінального суцільного світогляду, за те вони хапають ся за всяку незвичайну думку, горять симпатіями до всякого світогляду, коби лиш у нім трохи оригінальности, трохи поезії і трохи злуди про вічну правду; будують цілі теорії на парадоксах, на перекір прийнятим гадкам падають у щось просто противне, хоч би й як у тім не було рації, так що ось-ось, здасть ся, здобудуть для себе прикмету: ein Geist, der stets verneint — як кавав німецький поет. Наслідком того вічне хитаннє, вічне скаканнє з одної противности в другу, суперечність зверхня, між поодинокими ділами, і внутрішня, в самих ділах. А найважнійше се — що вони пристращають ся до людей і гадок, які не то що нерав цілком не оригінальні, але й просто шкідливі. Злуда новости чи поверхової живности робить їх фанатиками чужого божества, звісно, доки не знайдуть собі нового... тельця. Всякий гадкою противний — ворог і для нього нема пощади. Що більше, сям ворогом не мусить бути сучасність; індивідуалізм і пристрасть доведуть їх до того, що стануть воювати з довгими віками минувшини, хоч би й се була боротьба з вітраками.

До таких умів належить П. Куліш і впливом такого індивідуального характеру єсть його поклін перед магометанством. Кланяв ся він давнійше козацтву, принаймні одній його частині (Чорна Рада), бив поклони перед культурою Заходу (Крашанка), а після невдачі польсько-руської згоди схилив чоло перед Магометом (Магомет і Хадиза, Байда, Маруся Богуславка), а вкінці пійшов просити милостині у Москви (Отпаденіє Малороссії отъ Польши, Дзвін). Певно не сама вдача тут винна; на се хитаннє зложилась і минувшина і сучасність. На нім відбилась та довговікова колізія, яку переходив український народ від утрати своєї

політичної самостійности, а найбільш спричинилась до сеї дегенерації сучасність — придушення й поневолення національного життя на Україні, політичний й суспільний гнет російської держави. Трудність, ба й неможливість безпосередньої праці над розвитком і культурою народа кидала Куліша по всіх полях безмежної уяви, замість ідеалів показувала фата мортана, як ціль боротьби і терпіння. Се дуже трагічно і се велить нам схилити голову перед жертвою сеї трагедії.

Вернім ся до розпочатого. Сказано, що будівля Кулішева під протекторатом Магомета дуже слаба. Дві особливо бачимо в ній хиби, що мусять розсадити ілюзоричні мірквання. Коли автор поклав натиск на еволюційне обявління правди, то неврозуміло, чому взяв сюди магометанство. Всякий історик повинен знати, що в науці Магомеда майже ніяких нових гадок нема, а було се лише практичне приладнання мовазізму й християнства до обставин арабського життя. Коли вже говорити про обявління правди, то в першій мірі треба б звернути увагу було на високоетичну філософію Будди, не кажучи вже про інших великих філософів старих і нових віків. З того виходить, що всякі філософські розумовання дорогою арабського пророка не мають ніякої вартости і показують хиба велику некритичність в доборі гадок і велику пристрасність чи засліплення в переказуванні їх.

З тим вяжеть ся ще одна хиба, що лягла в основу Кулішевих елюкубрацій у „Марусі Богуславці“. Се гадка про культурну висність магометанського світа. Віра ще не рішає про культуру, хоч може бути важним чинником її. І магометанство відіграло важну роль в культурнім возитку народів, але се дотичить передовсім Арабів тай то саме магометанство було тут майже ні при чім. Та яким чином Куліш злучив у одно Арабів, Турків і Татар — годі зрозуміти. Не лише племінно, але головно політично й культурно се окремі світи, мало до себе подібні. Коли перші на основах клясичної культури уміли стати першим народом у середніх віках, то другі не то що не перейшли візантійської освіти, але її придушили своїм деспотизмом і фанатизмом. Про Татар уже й говорити нема що. Се елемент в історії не то що некультурний, але й антикультурний, принаймні в тих часах, про які мова в поемі. Кантемир в історії — природний ворог культурного дорібку, в поемі він велить у боротьбі за правду й освіту. Воно дивно, що Куліш, іменуючи себе навіть істориком, так мало знав сю історію.

Кинувши оком на долю Малої Азії, Греції, балканських народів, Угрів та Румунів, бачимо за турецького панування лише застій і упадок на полі найбільш елементарних прояв людського життя. Про Татар уже й зовні нема. Се наш найбільший національний ворог, якому ми в 9/10 дякувати мусимо за нашу сумну минувшину. На жаль, ширше розводитись про се не можна на сім місці, воно й безпотрібне: незасліплене оманною око дасть кожному правдиве зрозуміння сеї історичної прояви, бо на тім пункті історія не роман, але живе з обсягу природи.

Куліш хотів признати висшість магометанству ще й з боку суспільного й політичного. І в тім здобув собі мабуть пальму першенства серед письменників ХІХ ст, бо дійшов аж до похвали невірництва й деспотизму, до цинічного оправдування устами Кантемира й Османа, що вони будім-то лише карають зрадників! Скільки було баламутства в діяльності Куліша, скільки блудів і непорозуміння — всьому тому вінець у „Марусі Богуславці“. Інакше — се моральна руїна...

Такий той світ, що його збудував собі Куліш, щоб могли йому поклонитись. Перейдім тепер до того другого, якому хотів бути поет грізним пророком.

ХІІ.

Сам прольоґ, з якого ми навели довші виписки, уводить нас відразу в сей круг понять, що їх мав Куліш про нашу минувшину. Прольоґом самим він не обмежуєть ся, але переплітає цілу поему своїми, що так скажу, еретичними думками так, що ціла поема — неначе полемічна стаття, коли не памфлет. Погляди сі характерні з огляду на самих Українців, Поляків і Москалів. Ціла Україна і всі Українці Кулішеви дуже противні. Сам один лише піп Державець відповідає його гадкам, його те-ж малює симпатично, а при нім старого козака Товстогуба, що одначе в поемі має дуже маленьку ролю. Левко Кочубей зразу такий, як усі козаки, — опісля стає поетови милїший, хоч у тім протирічність. Понад те — все варварство і дич:

„Вирвався я із рук єхидних
Хижих Сауїтів,
Та й понавсь у хижі лапи
Наших людодів“ —

говорить про козацтво богуславський піп. Боротьба українського народу з Турками й Татарами — се виключно розбишацькі напади, щоб на спокійних людях поживитись. Обробляти землю їм не хочеть ся. З тої причини поет оправдує всі поступки Турків і Татар. Між гадками самого Куліша й Османовими нема ніякої різниці:

„І нема між вами правди,
Ані щастя-долі,
Опріч пянства та гультайства
Та дурної волі.

„Мов той вітер попід небом
Чорні хмари гонить,
Так про вашу марну славу
Пяна кобза дзвонить“ (ст. 51).

Коли Осман виповнить свій великий плян,

„...не буде вже козацтво
Бурею літати,
Та людей безоборонних
Грabitь-руйнувати.

„А засяде по левадах,
По садах співочих,
І чигатиме поживи
Від волів робочих“ (ст. 52).

При описі темниці дав собі волю Куліш: припняв до козаків усякий гріх, який де знайшов ся в катехізмі, а перший з поміж них — пянство.

Спеціальну неприхильність поета здобув собі Сагайдачний. Хоч він в історії репрезентант, що так скажу, аристократичної частини козацтва, більш милого Кулішеви від голоти, — тут він в послідних послідний. Найбільший мабуть закид, кілька разів повторюваний, навіть Османом, що ось-то він кинувсь із козаками ва одновірне московське царство. Ось його характеристика:

П'яний він без горілки, по натурі,
Падкий, завзятий, люто вихрватий,
Мов під сьома печатями демон бурі,
Ненависти дракон огнекрилатий,
Жадібний день-у-день палити й руйнувати.

(Л. Н. В. XIII ст. 137).

Хоч як він переймив ся козацькими гадками, був неначе синтезою їх, то скоро лише забажав у спокою спасати душу, козацтво під проводом Бородавки кинулось до розбишацтва. За те і він зове їх „мізерним сьміттем, темними гайдамаками“ (тажже ст. 244) і навіть має думку пійти служити Москві, бо „гультайство плодить мати Україна“. Лиш Кочубей із своїми товаришами вмовляє його стати ще раз на чолі козацтва проти грізного Османа.

Куліш отже ворог козацтва, так що навіть не вміє серед нього віднайти культурнійших елементів, складає на нього всю вину нещастя України і малого її політичного й культурного розвитку. Не менший одначе він ворог українського православного духовенства. На тім пункті він навіть фанатик. Бо коли серед громів і закидів на козацтво можемо добачити, що в поета бє все таки серце для нього, то його неприхильність до духовенства переходить уже міру субьєктивности. Симпатичне змалювання попа Державця се неначе фальшивий тон у згіднім акорді анатеми. „Маруся Богуславка“ з того боку найхарактернійший твір Куліша. Вона пронизана наскрізь нападами на духовенство, то безпосередно від поета то від дієвих осіб. Виписувати тут усі неможливо, наведемо лише кілька прикладів:

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше браттє:
Розлучило нас попівське
Навісне завзяттє (ст. 24).

В уста Кантемира вкладає поет ось які слова:

„Попи й ксьондзи, се дві нечисті сили,
Що підняли ся душі всім спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати“... (ст. 42).

„Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люде в Бога людам смерти молять
І дивлять ся на нього, як на ката“...“ (43).

„О божевільна Русь! який би з тебе
Великий сьвіт постав серед народів,
Коли б у темній темряві у тебе
Сліпорожденний піп не верховодив
І розуму твому богами не зашкодив!“ (ст. 37).

Про київських ченців говорить поет:

Сі пастирі кладуть за вівці душі,
Та не свої чернечі, а козацькі:
Бо починаючи від договору в Буші,
Благословляють купи гайдамацькі...
Релігія любови тут обернулась
В релігію ненависти гидкої... (Л. Н. В. XIII, 119).

Стояли дружно
За ту „благочестиву, древню“ віру,
Котра нічого більш не вимагає,
Як пліндрувати всякого невіру
І кожного хто лишні гроші має
Та в Гауїтами й Ляхами накладає (121).

Таких гадок повно, особливо в другій половині. Не лише православне духовенство діждалось такого осуду; католицтву Куліш ще більш неприхильний за його агресивність. Про Гауїтів говорить в кількох місцях майже з ненавистю (ст. 5, 10, 22, 34, і майже ціла друга частина); навіть від татарських нападів по його думці менше лиха, ніж єзуїтська пропаганда (ст. 17). Взагалі попівська інституція — корінь нещасних міжнародних і суспільних відносин:

Як любови й правди Бога
Без попа познаєм,
Всіх братів ми до одного
Щиро привитаєм.
Як почезнуть із муллами
Всі попи жарою,
Без нересуду семєю
Стане сьвіт одною (ст. 25).

Увіяти теж не любі йому, в однім місці названі вони „вовкани“ (ст. 10).

Супроти Поляків і Польщі становище поета не рівне: раз приписує їм вину цілого історичного нещастя і суспільних безпорядків, то знов обороняє їх перед ворогованнем православного духовенства. В першій частині поеми часто згадується Жолкевський, але теж не однаково. Коли раз названий він „олживим Ляхом“ (ст. 34), то знов „головою великою та розумною“ (ст. 9). Переважно одначе Польща виходить у несимпатичнім сьвітлі, ідентифікується з Гауїтами („Отруєне як Польща Римом“ ст. 34) і кладеться поруч із соціальним нещастем від Жидів.

До Московщини автор більше прихильний, тому що там жите спокійніше і соціяльно більш управильнене (ст. 10, 19 й ин.). Сагайдачному не може дарувати, що він воював з православною Москвою, маючи себе за оборонця віри на Україні. При тім усім племінної ненависти Куліш не знає і вину роз'єднання народів скидає на поцївство. Коли ся рана згине, настане добрий час згоди й обопільної прихильности (ст. 27). Чисте серце по винно рівно прихилитись „до всіх вір і всіх язиків“ (ст. 23). Таку розв'язку міжнародного питання має на метї Осман:

„Обгородимо Україну,
Зробим Божим раєм,
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм“ (ст. 52).

Подібними думками про збратанне народів у будучинї, кінчасть ся теж „подсїпів“ (Л. Н. В. XIII, 257).

Підносячи до ідеалу магометанство, Куліш старав ся відіймити християнству всяку принаду. Він його ідентифікує просто з ідолопоклонством і говорить цілком певно, що християне признають многобожество. Трійця, сьвяті й уживання серед Українців слова „бог“ замісь „образ“ — дають йому підставу до такого погляду. В уста Кантемира вкладає він подібну гадку:

„А цуравсь (Магомет) тих душ мерзених,
Що з його любови,
З його істини зробили
Гидке море крови,
„Передвічного семєю
Й родом надїлили,
Своїм ідољством безумним
Небеса затьмили“ (ст. 31).

Мати Марусина просто боронить погляду, що ось то більше єсть богів ніж один (ст. 32), а до дочки промовляє:

„Пагуба багатство, доню:
Знаймо се! Ходїмо,
І богів нас рятувати
З пекла умолюмо“ (ст. 47).

Гіркою іронїєю в тім напрямі навіяний „небесний глас“, що дав себе чути в печери Сагайдачному:

„Як Дністро зачервонїв
Рівен з берегами,

З раю на тебе пові
Дух святий крилами.

„Як на морі піна кровю
Зашумить-заграс,
Узриш, як тебе рукою
Божий Син вітає.

„Як заплачуть над Босфором
Старці, жони й діти,
Бог Отець з небесним хором
Славу буде піти.

„І вся Тройця цілих три дні
Буде лікувати,
Як вілеш в Стамбулі слізами
І хати й палати“ (Л. Н. В. XIII, ст. 139).

Таким показав нам Куліш світ християнський проти магометанського. На першій плані тут Україна з її порядками. Ми-нущина її — се болюче серце Куліша. Тому серцю він присвятив довгий свій вік праці і труду, на тім полі з'єднав собі ворогів і дізнав гірких розчаровань. Тому зупинимось дещо над сим Кулішевим світом. Не наше діло розсліджувати докладно причини такого історичного світогляду Куліша, обмеженість місця не допускає цього, тому ми відсилаємо читачів до цінної розвідки д. О. Маковея про нього, де генеза подібних поглядів роз'яснена не з одного боку. Для доповнення, почасти заокруглення висновків д. М. кинемо тут кілька гадок про історичні погляди Куліша.

Щоб їх зрозуміти, треба знати характер і напрям нашої історіографії протягом XIX ст. Почавши від автора „Історії Руссов“ велика більшість наших істориків має сторонничий, ненауковий напрям. Вони або романтики або підпадають сучасним політичним і релігійним прямованням. Се належить головно до історії боротьби України з Польщею і Москвою та двох останніх між собою. Польща католицька, ближша заходу і його ідей, Москва православна, споконвічне жерело самостійної культури — як думали російські словянофіли в половині минулого століття. З тої причини історики, що живуть на ґрунті російської держави, коли їм приходить ся говорити про історію XV - XVIII ст., піддають ся перевазі російсько-польського питання, як воно тепер стоїть у Росії. Від того не вільні два головні історики України в XIX ст. Костомаров і Антонович, хоч наукова вартість їх праць дуже висока. Виро-

била ся спеціальна політика в історії: оборона власних хиб, на-
кидування всякого лиха на Польщу, прижмурювання очий, а навіть
кругарство що до поступування Москви. Кожда правовірність му-
сить мати наслідком гресь, тому й сей правовірний напрям укра-
їнської історіографії витворив окремі, почасти відмінні, почасти
протилежні, погляди. Єретиків було дуже небогато, але між ними
два літературні велитні, Шевченко і Куліш. Перший більш силою
інтуїції як дослідями вперше заговорив инакше, ніж сучасні й
пізнійші історики, а то, що діячі нашої минувшини далеко не-
ідеальні і Москва не менш заслужена коло знищення нашого
політичного життя як Польща, а радше більш. Такі гадки вложені
в поетичні твори (Гайдамаки, Посланиє, Суботів, Чигирин і ин.)
брано на рахунок волі поета й не дбано про них. Тоді виступив
товариш Шевченка, характер майже протилежний йому — П. Куліш.
Хоч він напрямом таланту лише поет, взяв ся про те до етногра-
фічних та історичних дослідів, так що опісля мав себе, собі таки
на лихо, за фахового історика. На основі студій власних і під
деякими чужими впливами, він став теж єретиком супроти загаль-
ного історіософічного напрямку. Була одначе ріжниця між думками
Шевченка і його. Коли перший умів привести до рівноваги сю не-
рівномірність, якою грішили історики при обговорюванню трьох
історичних чинників, то другий обернув вістре своєї критики го-
ловно проти самого українського народу і вів її безпощадно на
користь як Польщі так і Москви. На сїм попав Куліш у далеко
більшу сторонництво, аніж той напрям, з яким він воював. При-
чина тому — особиста вдача його і ті обставини, про які була мова
в попереднім розділі. Наслідком сього вся праця Куліша не має
ніякої систематичности, ніякої провідної гадки, окрім самої негідної
та пристрасти. Ані в своїх історичних, ані в поетичних творах він
не дав ніякого суцільного образу своїх поглядів, не звів своїх
думок у одну якусь синтезу, хоч би й фальшиву; все розбите
й помотане, гадка не вяжить ся з гадкою, одна суперечить одній
і всі разом дають нам образ чудної дивоглядности. Се у Куліша
вийшло природно й инакше бути не могло. „Маруся Богуславка“
клясичний примір сего. Коли-б можна говорити про заслуги Ку-
ліша як історика, то хіба в такім розумінню, що його протилеж-
ність до поглядів иньших істориків мусить довести дальших істо-
риків до основного провірення дотеперішніх вислідів. Се вже
й діється по часті. Взввши навіть кожду гадку Куліша про нашу

історичну минувшість з окрема, то таки дуже мало остоїть ся під основною критикою. З гадок, висловлених у „Марусі Богуславці“, деякі обговорено вже поперед, себ-то про Турків та Татар. Тут зупинимо ся ще над його поглядами на українську суспільність.

Чи козацтво було справді антикультурним елементом, як хоче Куліш, що вище від них ставить Турків і Татар? Звісно, ідеалізувати його не можна і годі говорити про його високо-культурне значіння, але противним культурі воно не було. Мавмо певні історичні свідощтва, що козацтво підчас найбільшої своєї самостійности, за Б. Хмельницького, дивувало чужих своєю культурою, а навіть такі вибагливі культурні люде, як Венеціанці, краще писали про Україну, ніж Куліш. Що гарний, плодючий край ставав часто руїною, винні тому й Запорожці, як хоче автор, але ледви більше чим теперішні Бури за знищення Трансвалю. Куліш не розуміє історичного значіння українських земель, не бачить, що національні вороги України старались підтяти кожний новий організм в інтересі власної політики, що рівночасно й поодиноким в трьох сторін душено всякі прояви самостійного політично-суспільного життя, бо Україна — ключ до переваги над східною Європою й західною Азією. Що серед таких обставин виробляло ся авантурниче життя, байдужність до завтра, недбалість про інтензивну культурну працю, змагання до легкої наживи — се зовсім зрозуміле, природне й людське. Всі ті хиби лиш хвилеві, по 50 літах тихих і прихильних обставин з них і сліду не лишалось би, лиш відмолоділа українська суспільність була-б сильно вибуяла, і то на основі елементарних природних законів людського життя. Та Україна ніколи не мала такого піввікового спокою! Але такого зрозуміння дарма шукати у Куліша, бо він до глибшої синези й холодної розваги не мав ніяких здібностей. За те він на оправданнє своїх гадок попришпилював козакам усякі можливі катехетичні гріхи (7 пісня) та немов говорить гордо: дивіть, ті всі блуди вичитані в народньої думи! Та на жаль, дума про бурю на Чорнім морі не історична, тож і ніяких майже побутових рисів не має; вона основана на вандрівній легенді про прилюдну сповідь, де гріхи — річ конечна. Такий характер думи дозволяв співакам її вложити в неї ціле своє катехетичне знанє і ввести всякі ефектовніші роди гріхів. Се ще цілком не значить, що кож-

дий Українець XVII ст. мусів признавати ся до всіх тих гріхів при великодній сповіді¹⁾).

Хоч би ми навіть признали деяким із тих блудів загальне значіння, прим. панство, то все таки дивна наївність історика, що в панстві віднаходить ключ до зрозуміння минувшини. Сей сторик не знає цілком, що в XVII ст. панство було скрізь по сьвіті й Українці не були гірші від иньших, а може й ліпші. Таким зрештою закидом годі й займатися, бо приписування панству такого впливу на історичний розвиток народа, як хоче Куліш, назвати треба крайнім нерозумінням тих сил та умов, які правлять життям людства.

Подібний характер має його погляд на християнство й духовенство. Пригадаємо, що й на тій точці має Куліш дещо спільного з Шевченком. До поцівства Шевченко був завсіди ворожо настроєний, про християнство говорив теж часто неприхильно й безпощадно, в справах віри доходив аж до атеїзму; при тім усім одначе він тих питань не має за альфа й омега людського життя, він трактує їх як прояву, а не як основу житеву. Геніяльність Шевченкова була мірилом у тім напрямі. Инакше Куліш. Він у думках про духовенство й християнство часто абліжаєть ся до Шевченка, навіть часом дуже близько, в думках же про віру він иньший: загорілий деїст з пантеїстичною закраскою. Правду сказати, про якийсь певний та ясний релігійний сьвітогляд Куліша говорити не можна, бо й тут він не вмів звести своїх гадок до одного знаменника. Розкинені гадки, часто суперечні одна з одною, переконують нас хіба про великий хаос філософічних понять у Куліша, невиробленість їх, недостаток провідної ідеї, раціонального підкладу й т. ин. Тому то його погляд, що ось то на сьвіті був би рай, як би не попи, має всякі прикмети наївности.

Взагалі при читанню творів Куліша бач нас в очи фатальне нерозуміння тих головних чинників, на яких будують ся суспільні організми, національні держави, культурний поступ і т. ин. Серце, любов, поезія і тим подібні психічні почування заступають у нього всякі економічні чинники, біологічні закони, традиційні змагання, язикове споріднення, про які говорить нова наука. Він своїм ге-

¹⁾ Звісно, що Куліш, хоч сам етнограф, самовільно поводив ся з народньою поезією. Тут приміром він майже цілком не звернув уваги на велику силу історичних пісень, що *par excellence* показують ся творами культурного народа.

роям замість жити велить шукати правди, немов би вона подобала на загублену калитку в грішми або що. Він навіть не говорить своїм героям: шукайте справедливості для себе і всіх, бо з того могли-б вийти всякі гріхи. Звичайно, за справедливість мусять іти суспільні й національні боротьби, яких значіння, цілі й характеру Куліш не розумів. Ось примір із „подєбіву“ :

Народи славять ся великими мужами
Війни й політики, науки і іскуства,
А ми пишаємось дівчатами й жінками,
Вінцями краси, скарбівницями чувства.
Роскішно живучи раями-хуторями,
Столичнього вони не знають душогубства,
Мов зорі в чистоті круг живні совершають,
Піснями вічними серця нам просвіщають.

Настане час колись, ясний, благословенний,
Що наші зіроньки все небо осіяють,
І живні ідеал, свободи дар спасенний,
Умом поезії і серцем привітають ;
І зникне мов туман на віки морок темний,
Що блазні славою та честю величають,
І приобщаючись релігії науки
До всіх народів ми простягнем братні руки (XIII, 257).

Примітити треба, що в наведеном уступі нема ніякої іронії.

Ще одну характерну прикмету Куліша піднесемо, а се його аристократизм. Він не любить товпи, бо вона обідрана, п'яна, легкодушна ; не любить України за її „дурну волю“, не любить житєвої боротьби народньої маси ; за те йому імпонує польський нан, турецький деспот, татарський ватажок, спокій Москви і т. ин., що бе в очи блиском, силою, властю й ілюзією висшости. Сей аристократизм велить йому ідеалізувати перевертнів, оправдувати царів, бути ласкавим навіть для невільництва. Ніхто ще мабуть із Українців не написав чогось подібного, як він у 13. пісні :

Щасливий, хто, як наш Петро Великий,
І вмерши, над тим царством царював,
Де варварства старого мотлох дикий
На нього, мов на ворога, вставав ;
Хто, як безсмертна наша Катерина,
Царської мудрости жива картина,
Своїм талантом надихав людей
Про нужду і біду грядущих дней (XIII, 258).

Значить ся, Куліш уважив ся тут освятити теперішню неволю України. Таким чином сам став поклонником ідола — золотого теляти¹⁾. Яка величезна різниця між Кулішем і Шевченком!

В історії — ідеолог без синтези, у філософії — фантаст без ідеї, в суспільнім житю — народник без демократизму, в національнім — культурник без розуміння ходу культури, в політичнім — український патріот, що ненавидить Україну з любови для неї, а ненавидячи, — шкодить їй.

Таким виходить П. Куліш у „Марусі Богуславці“, коли розберемо її історіософічну закраску. З порядку приходить ся обговорити артистичну сторону поеми.

XIII.

Вже зі всього висше сказаного виходить, що в „Марусі Богуславці“ поезія мала дуже великого противника. З того крихкого матеріялу, переповненого історичними помилками та неперевареною філософією збудувати поему було хіба дуже тяжко. У Куліша єсть характерна прикмета — загорідість у висловлюванню своїх гадок. Щоб немов побивати ними читача, він їх говорить без упину, вкладає в уста героям чи треба чи не треба, повторючись при тім аж до нудоти. Та нещасна тенденція немов придушила всю артистичну сторону. Різкий спосіб вислову робить те, що нас при читанню огортає дуже немиле почуття, чуємо несмак, нераз аж обридженне. Се вже з поезією в парі неможливе. І поема, як артистична цілість, і поодинокі частини її потерпіли з тої причини дуже сильно. Коли навіть візьмемо поему без огляду на стійність думок автора, немов би вони не дотикали нас ближше, як прим. без пристрасти читаємо Байронового „Дон Жуана“, тут наслідуюваного Кулішем, — то й у такім разі „Маруся Богуславка“ не видержить основної критики, ані цілість її, ані багато поодиноких частин.

Твори більшого розміру ніколи не вдавались Кулішеви, і отся поема теж не виїмок. Нерівномірність та неоднорідність — найбільша конструкційна хіба. Ані головна подія, ані провідна ідея не переведена ясно, просто й консеквентно. Безперестанні відскоки, вставки та перерви роблять хід гадок трудно зрозумілим. Через те саме героїня поеми, Маруся Богуславка, губить ся в хаосі

¹⁾ Задля сказаного тринадцята прим. пісня несмачна аж до обридливости.

дівних осіб і випадків. У поодиноких частинах поеми вона уступає то сьому то тому. Зразу на першім пляні бугославський піп, потім попадає, Кантемир, Осман, козаки, київське духовенство, Сагайдачний, Кочубей, знов Осман і т. ин. Все перевертається як у калейдоскопі. Кожда з тих осіб може бути предметом окремої поеми, та тут вони не держать ся разом і повязані лише механічно. Той зліпок (не говорячи вже про другу половину) єсть причиною, що читаючи поему томимо ся, не пориваємо ся, губимо ся думкою. Щоб того не було, на се треба було опанувати людей і подію і звести їх до певної артистичної одноплітності й ясности. Прочитавши поему, ми не вміємо напевно сказати, що в ній осередком, коло якого збудована поема. Народня дума й попередні перерібки її мали осередок — вивів Марусею козаків. Куліш не пішов сею дорогою. Такого переведення, як у думі, автор не допускав задля свого протикозацького становища: вони, мовляв, не достойні визволу чесною людиною. Тому не лише причиною визволу зробив Кочубея, Марусиного коханця, але й діло Марусі обмежив до забавки. То Осман і Кантемир рішають випустити козаків, а Маруся грає лише несвідомо комедію. Для читача се виходить сьмішно. З того видно, що Куліш мав просто нещасливу руку: сам добровільно поспував найефектовніший поетичний мотив, перекрутивши й склеївши його не до ладу. В другій частині велика політична гадка Османа II мала бути сим осередком подій, та задля нескінчення про неї нема що говорити. Мабуть було-б вийшло ще гірше ніж із першою частиною. Так принаймні можна думати по дохованих останках.

Характеристика осіб — друга головна сторона артистичної будови. З того боку теж багато можна закинути поемі. Майже ні одна особа не видержана одноплітно, розумно та відповідно артистичним і психологічним вимогам. Піп Державець одноплітний і зрозумільний, хоч сам собою противний тим поглядам, які має Куліш на попівство. При тім фігура се цілком не гарна. Попадає — се божевільна людина. Ми не знаємо, що саме має в ній перевагу, чи любов до дитини, чи християнський фанатизм, чи нелюдське звірство. Виведена вона дуже нерівно. Зразу бачимо її тихою й доброю матірю, опісля в напів божевільнім стані, проти законів психології, проголошує дивоглядні політичні гадки про голову Жолкевського. Горить бажанєм відшукати дочку, хоче сьвіт за нею перейти, ненавидить ворогів; а знайшовши, вдоволяєть ся доньчи-

ним християнством і навіть не намовляє Марусі до втеки, годить ся з її житєм, як невільниці султана; а нараз хоче її забити за те, що вона стає прихильніша султанови й його вірі. Раз вона мов голубка тиха, болить серцем на вид нещастя інших, то знов стає вовчицею, змовницею, фанатичкою. Погорджує своїм братом, а сама зживаєть ся з турецькими обставинами й не думає про поворот у рідні сторони. Загалом ціла ся фігура зложена дуже невручно. Маруся теж цілком не вдатна. Від початку до кінця вона зовсім бліда й неясна. Здаєть ся, що Левка любить безмірно, коли говорить :

„...За одно слівце його віддати
Готова я мої царські палати
І живні сотню літ щасливої, земної“ (ст. 57).

Та про те, хоч Заїра піддає їй гадку про плян утеки (хоч і фіктивний), вона не вважаєть ся кинути царських палат задля обожаного Левка, вдоволяючись поцілунком. Пізніша її метаморфоза в поглядах на віру психологічно неможлива (філософічні гадки в устах простої дівчини!) і темнотою своєю стає Марусі робить ще більш неясною. Левко Кочубей простий, але теж не одноцільний. Сам колись стягав на свою голову всі декори проти козацтва від попа Державця, а в темниці сам пореймає його ролю. Відносини його до Марусі дивні, особливо його резигнація й обожанне колишньої любки, тепер султанки. Він говорить про неї :

„Перечувши тепер, що вона вже велика цариця,
Моє серце страшенно сумує, а дух веселить ся :
Бо течуть із царициних рух милосердя ріки,
І Господь її душу за се не оставить на віки“ (ст. 64).

У ноємі „милосердя ріки“ не видні і такі гадки же годять ся з палкою, буйною й поетичною вдачею Левка, яким хотів його мати автор. З подібного йому характером Сагайдачного зробив Куліш божевільного чоловіка, котрого просто й розібрати годі. Київське духовенство не має ніякого індивідуального характера і мальоване такими красками, що й гидко читати.

По турецьким боці поодинокі характери також не вдатні. Осман виходить дурнем, Кантемир божевільним, не то ангелом, не то чортом, не то людиною, не то звірьюкою. То проповідує високогуманні гадки про толеранцію, то пінить ся злостью на невинні слова попаді. На вид нещасних галерників, „жертвцького гака“ показує вовчі інстинкти, рівночасно говорить з Заїрою з не-

змірною ніжністю й сердечністю. Простий татарський ватажок, а говорить словами і гадками ХІХ ст. Взагалі фігура цілком невдатна. А вже хіба найчудніший попадин брат Іван. Прийшовши до своєї рідної хати, він говорить теплі слова спомину про свій дитячий вік, немов найчутливіша людина; а рівночасно бере в неволю сестриняцю, підпалює хату ві словами:

Ся хатина
Мені сестра й рідня; а ви, каліки
Умом, чужі мені, немов скотина“ (ст. 13).

Чому таке звів автор до купи — годі зрозуміти. Невмілість відтворювати людей, та й годі!

Зі сказаного виходить, що „Маруся Богуславка“ в огляду на свою артистичну будову і в цілості і в подробицях твір цілком невдатний і може хіба бути взором, до якого дивацтва може дійти поет великих здібностей, забивши собі голову якоюсь незрозумілою, фіктивною „правдою“.

Окрім будови і характерів артистичність літературного твору лежить ще в її чисто поетичнім елементі. Коли з того боку глянемо на „Марусю Богуславку“, то її вартість вийде не звичайною. Одначе, як усюди, так і тут особливий характер Куліша має своє місце. Куліш безперечно поет, і то не малої міри, та не такий, якими ми привикли одушевлятися. Його поезія не чарує нас, не вливаєть ся нам у серце, не розпалює думок по бажанню поета. Се не поезія Шевченка, що виходить із душі і просто западає в душу; се не та поезія, що є сторінкою історії, що ціле покоління кидає у Sturm und Drang! Кулішева поезія якась зимна; здаєть ся, що при твореню батьком її розум, а матірю чує. Здаєть ся, що Куліш творив свої строфи так, як різбяр людську статк із мармуру. Дійсно, якийсь мармуровий характер має Кулішева поезія: за дотиком почувеш зимно. Читаєш — любиєш ся давнім тоном слова, силою уяви, розмахом орлиних крил, мавстатичністю в образах; перервеш, кинеш — забуваєш, а в душі ні сліду по всім. Єсть тут щось із римських поетів, що инакше писали ніж говорили. Читаючи поезію Куліша маємо теж подібне вражінє, як коли читаємо твори на иньшій мові, добре знаній та не рідній. Дарма, що Кулішева мова і рідна і прекрасна. Така то Кулішева поезія, дивна, але все-ж таки поезія!

Та хибною була-б гадка, будім то „Маруся Богуславка“ сама поезія, хоч і характерна. Так на жаль не єсть, у „Марусі Бо-

гуславці“ такі череа половину — римована проза. Коли ми хотіли-б поділити поему після поетичної вартости, то мусіли-б означити три поетичні групи: римована проза, поетичні ритми, поезія. До першої групи належали-б ті місця поеми, де авторова тенденція і загорілість у власних поглядах бере верх над формою і змістом. Сюди належить: цілий прольот, без крихти поезії; III—V думи першої пісні, про татарський напад; II і III дума другої пісні; II дума третьої пісні; більша частина четвертої пісні; ціла девята й десята пісня; майже ціла одинацята й ціла тринадцята. Всюди тут мав поет на меті або проголосити свою „правду“, або бривнути на кого болотом, як на історичних людей так і на сучасних, звісно, Кулішевих противників, — тому то й поезія закована тут цілком і ледви де-не-де прозирає крізь „великих слів велику силу“.

Решта поеми належить до двох нивших груп, перемішаних переважно з собою. Друга група — поетичних ритмів, обіймав переважно сі місця, де автор злагодив свої погляди, хоч їх не полишив цілком.

Найкраща в цілій poemі сьома пісня про невольників у темниці. Хоч і тут видно антиковацьку закрутку, то таки тут найбільше живої душі. Поет зіступив із кутурнів проповідництва і злуди та змалював сильними як криця словами людську нужду. Перед ним описом уступає славний невольницький плач у Шевченковім „Гамалії“. Козаки тут не патріоти-ідеалісти, а живі люде, що терплять фізичні й духові болі:

О, яке-ж воно життє у домовині!
Серце нив у новолі на чужині;
Думка вороном літає по Україні,
Кряче-плаче, поклоняєть ся родині,
Та нема ратунку при лихій годині.
Сорок їх сидить у башті без одного,
Що коня в степу сіддали вороного,
Не питаючись, не боючись нікого... (ст. 61).

Кількома буйними стрічками змалюване їх колишнє житє, а дальше словами, які лише у Гомера подибують ся, поданий образ нужди невольницької (наведений при змісті). Прекрасний теж плач старих козаків про Україну, але вже плач молодших неостроєний до попереднього і в більшости своїй — парафраза народньої думи, вчисляє всякі гріхи і не робить вражіння.

Єсть отже Немезіс і в поезії! Як колись славній повісті Альфонса Доде „Les rois en exil“ роблено закиди, що ціль її — висміяти роялістів французьких — саме прикрасила сей роялізм; а Сенкевичевому романови „Ogniem i mieczem“ брано за зле, що Богун вийшов кращим героєм аніж Скшетуский; — так само можна говорити про „Марусю Богуславку“ Куліша. Найкраще в поемі як раз те, що малює нам козацтво безпосередньо. Окрім наведеного належить сюди ще блискучий образ залицання Левка Кочубея до Марусі в першій пісні. Хоч са сцена має анальогію в Шевченкових „Гайдамаках“ (прощання Яреми), все-ж таки належить до найкращих місць у поемі. Кілька гарних місць маємо в одинадцятій пісні при описі стрічи Кочубея з Сагайдачним.

У поемі розсипано багато ліричних екскурсів і ті належать переважно теж до гарних сторін твору. Сюди належить цілий пролог, присвячений жінці, І дума другої пісні, плач матери, хоч переплетена багато дечим фантастичним; І дума третьої пісні та багато в пісні п'ятій. Великою ніжністю і теплом визначаєт ся І дума шостої пісні, розговор Марусі з матір'ю про Левка; подібна в дечім і ІІ дума сеї пісні. З поміж другої частини з того боку замітна передовсім дванацята пісня, де на прочуд зручними словами оспівана любов Марусі й Османа.

Що до мови, її чистоти, багатства, гнучкості й блискучості — „Марусі Богуславці“ Куліша треба признати одно з найперших місць, коли не перше, в українській літературі.

З тим вязеть ся і велика зручність у формі, що, правда, не всюди рівна, слабша в менше стійних частинах, за те у поетичних місцях доходить до дивної звучности, гладкості й сили. Строфи ковані немов із стали, без непотрібних т. зв. помічних слів, роблять дуже гарне вражіння на читача. На тім полі нобогато наших письменників дорівнює Кулішеви.

Поетична й язикова стійність, без огляду на психопатичний характер поемі в думках та незручний склад її, дає „Марусі Богуславці“ визначне місце в українській літературі. Сам поет прив'язував великі надії до сієї поемі, звісно не лише до її поетичности, тому з певним тріумфом відзиваєт ся він в епілогу:

Се правда, я Татар незгірш малюю,
Орду, що на Україну набігала

.....
Та не книжки про те мені казали

І не з пісень про ті я знаю муки:
 Ви на мене Ордою налітали,
 Ордою дикою, під бунчуком науки...
 Моє добро брехнею руйнували,
 Мені вязали дуросьвітвом руки,
 І по живому в язика дзвонили,
 Моє ім'я і славу хоронили (ст. 67).

Се про Кулішевих противників і критиків, що сіють кукіль поміж пшеницю поета. Він мав надію, що його

...посіви всі колись поеходять:
 Письмацькі куколі пшениці не зашкодять.

(Л. Н. В. XIII, 119).

На жаль, ті „письмаки“ мають сю радість, що проміння українського відродження спалили сей „пшеничний“ посів...

Драма М. Старицького.

XIV.

Рівночасно з надрукуванням поеми Куліша появилась у па-
 долистовій і грудневій книжці „Київської Старини“ 1899 р. „Ма-
 руся Богуславка, побитово-історична драма в пяти одмінах“ М.
 Старицького. Зложена вона з прольогу і чотирьох дій, що пере-
 несені на XVII вік. Прольог має заголовок „Продав брат сестру“.
 В ній виведена велика коршма „на границі Буджацького степу
 з Польщею“. Тут паничать, грають у кістки і розпустою бавлять
 ся шляхтичі й козаки. Єсть теж і турецький чи татарський мурза
 Гірей, що признаєть ся перед Жидом-арендарем, що він на смерть
 закохав ся в Марусі, поцівні з Богуслава. Рівночасно з'являють
 ся в тій коршмі козак Степан, брат саме Марусі Богуславки,
 і Сохрон Мальований, курінний атаман, що саме їхав на своє
 вінчання з Марусею. Степан, гуляка, прилучаєть ся до гри кіст-
 ками. Скоренько програє все, що має, навіть і коня. Тоді услужний
 Жид приводить до торгу між ним і мурзою: Степан продає сестру
 і сам веде мурзу з людьми до Богуслава. Сохрон ще перед тим
 від'їхав туди.

В першій дії в домі Ганни, попаді-вдови, йдуть приготування
 до весілля Марусі з Сохроном, що має відбутись за три дні, одначе
 Татари, приведені Степаном, нападають на дім і забирають Ма-
 руся з иньшими дівчатами, між ними й Марусину подругу Лесю.

Шість літ минає від того часу. Маруся вже стала жінкою паші Гірея і матір'ю двох дітей. З новим світом вона вже зжила ся, любить дуже свого чоловіка, хоч ніколи не може забути давньої волі і рідного краю. Тугу сю особливо піддержує її невольниця Леся, давніша її подруга. Під впливом Марусі сам Гірей стає людянішим і м'якшим. Він обіцяв їй не ходити в походах на Україну, не держати невольників і т. ин. На ділі він обманював її. У нього були невольники, українські козаки, між ними Сохрон і Степан. Вони робили тяжкі праці, при чім їх ще дуже катовано. Раз почула їх пісню Маруся і веліла слугі провезти себе туди (II дія).

Між козаками-невільниками, що носять каміння під будівлю, йде то пісня то розмова. Степан хорий, не може робити. Ізза нього приходить до конфлікту між наставником і козаками. Зчиняється бунт, у якому наставник убиває Степана. Рівночасно з'являється Ганна в циганській одежі, а Степан, пізнавши її, сповідається перед смертю зі свого злочину. Невільників заганяють у тюрму, виносять Степанового трупа, а Ганну проганяють. Вона присягає пімсту. Тимчасом з'являється Маруся, переконала, що паша обдурював її, держачи невольників, і пізнає в циганці свою матір. Ганна докоряє її потурченням і нелюдністю; Маруся під впливом її грізних слів говорить:

Я проклята... я грішниця тяжка...

За ласощів я віру продала,

За любощів забула край свій любий,

За тих роскош потурчилась на вік... (III, 8).

Тому пристає вона до материній думки, що за всі нещастя треба помститись (III дія).

За бунт мають козаків тяжко покарати, одначе з причини турецького свята відложено суд над ними. В се свято й Гірей мусить провести кілька день у мечеті. З тим зв'язує Ганна свій план визволу козаків. Маруся відбирає у чоловіка ключі і дуже сердечно з ним прощається. По його від'їзді обі випускають козаків, дають їм зброю. Козаки кидаються за здобичею, плондують і підпалюють палац, де полишилися Марусині діти. Сохрон виратовує їх. Козаки сідають у човни, але Маруся не має сили ані з ними поплисти, ані остатись, ані розлучитись із дітьми — тому проколює себе ножем. Дітей забирає з собою Сохрон та відпливає з козаками і Ганною. На с'їм кіпчить ся драма.

Як бачимо, д. Старицький, своїм звичаєм, не багато клопотався про предмет драми: він просто переробив оперету Ів. Левицького. Конструкційна будова, люде, характери, головні гадки — все те взяте живцем із оперети. Про саму думу та інші перерібки автор цілком не дбав. Відмін від твору Левицького хіба стільки, що перемінені імена, що Маруся таки попівна, а не сотниківівна, та що тут розведено кілька сцен з невірниками при роботі. Останнє сталося мабуть задля прольогу, що написаний незалежно від інших літературних творів, себ-то на основі народньої пісні про брата, що продає сестру Туркам (Роман та Олена. Іст. пісні I, 296). Мотив її вандрівний, скрізь стрічається у славянських народніх піснях, і знаний особливо в Галичині. Цикл цих пісень належить до дуже гарних народніх поетичних творів і визначається живою драматичністю. Та д. Старицький досить нелюдяно обійшовся з піснею, взявши з неї самий лише мотив продажу і пришилвиши його до Марусі Богуславки. Все інше в прольогу — видумка автора, і то не пайдотепніща. Навіть психологічний конфлікт Степана кращий у пісні ніж у драмі д. Старицького. Задля героя прольога, Степана, зложена й половина третьої дії, щоб він, борони Боже, не вмер не по християнськи. Стільки й оригінальності автора що до будови драми; все інше позичене, часом і дуже по невірницьки¹⁾.

Зі сказаного виходить, що д. Старицький не ввів майже ніяких нових елементів у історично-літературний мотив про Марусю Богуславку і обмежився лише до перерібки давнішої концепції.

Що до використання самої думи, то автор ужив безпосередньо ще менше, аніж Левицький, бо крім наведених вище слів Марусі ніщо більше не зближається до думи, хіба ще отся сцена:

(Ганна стукає до дверей темниці).

Г о л о с С о х р о н а. Хто там?

Г а н н а. Це я, мати в Богуслава.

С о х р о н. Матусенько!!

Г а н н а. Що, кари не було?

¹⁾ Прим. у сценарію III, 3 читаємо: »Назорця, Тетеря, Панас, а далі й невольники«. Тимчасом таких імен не бачимо в цій драмі, за те вони є в опереті Левицького, а тут мало бути: Сохрон і Степан. Видно, що автору дуже легко було сотворити дівих людей, лиш не все памятав, щоб їх наново охрестити.

Сохрон. Відложено через велике сьвято...

Ганна. Моліте ся! Чи знаєте пак ви, який у нас сьогодні день великий?

Сохрон. Де-ж знати нам! Ми погубили й дні...

Ганна. Сьогодні там в Україні Великдень: Христос воскрес!

Сохрон. Воістину воскрес!

Голоси. Воістину!

Сохрон. Ой мамо дорога!

Що ти мені і всім нам пригадала!

Сльозами нас умила.. (IV, 1).

Хоч що до концепції, осіб і характерів драма М. Старицького лише перерізка, то що до її технічного й артистичного переведення, вона виступає цілком незалежно від свого первозору. Коли оперета Левицького мала дуже маленьку літературну вартість, то сю драму можна вважати деяким вкладом у нашу драматичну літературу. Вартість її лежить у формі, віршованій, що деколи, хоч рідко, визначаєть ся силою. Всі иньші прикмети не підносять свого твору понад звичайну пробу історичної драми. В характерах дівчих осіб нема ні одного, за яким можна-б признати висшу літературну-стійність. Маруся бліда й неясна, говорить нераз дуже патетично, але зинно; мати не має одної материнської прикмети — любови, їй байдужне поведженне при кінці чинить її цілком невдатною фігурою; Сохрон, улюблена фігура автора, виходить пустим декляматором, подекуди сьмішним (при коли в коршні серед п'яної голоти проголошує любовні тиради), до того історично невірним, занадто змодернізованим сальоновцем і солодкаво-гуманною людиною; подруга Марусина Леся — се вже цілком типова подруга українських драм, що потішає героїнь, сама любить нещасливо і вічно торощить про палке кохання. До того всі вони великі патріоти. Нинішні національні погляди вложив їм автор в уста, що дуже немило вражає в історичній драмі. Та національна закраска у д. Старицького стереотипова, ті самі фрази, майже в тих самих людей, читасмо у „Богдані Хмельницькім“ і в „Обороні Буші“. Новий тип у автора — Степан. На жаль, він цілком невдатний. Ніби високоосвічений (говорить про Ювенала у 3 виході прольога), а в пристрасти до гри паде так низько, що продає сестру. Достаточних психологічних мотивів цілком не бачимо. Очайдушний п'яниця і грач говорять про не-

зломність козацького слова (свого рода *verbum mobile*) і тому веде Татар до свого дому. Сам себе забити не хоче, кажучи, що вже за пізно, бо Татару близько; а коли сі спіймали дівчат, потішає себе ось якою софістернею:

„Справдив козаче слово...
Але тепер ти ворог, і сестру
Одібе брат!“

Кінець його — се звичайна смерть грішника у всіх моралізаторських оповіданнях. Про останню з видних осіб — Гірея нема що й говорити: се цілком бліда фігура, неясна мабуть і самому авторови.

Всі діві особи говорять дуже по театральному. Намагання на ефектовність, фальшивий патос, величавість, кілька самовбійних невиконаних намірів — чинить їх маріонетковими фігурами, людьми без крові й душі. Той фальшавий тон цілої драми придушив і поезію, якої, з виїмкою одної-двох сцен, цілком нема у драмі.

Ще кілька слів що до драматичної техніки. Не помилилось мабуть кажучи: половина драми цілком зайва. Візьмім прим. прольоґ. Він мав мотивувати цілу драму, спеціяльно діло Степана. Вийшло цілком щось иньше: кілька гидких, розпустних сцен шляхтичів, тиради Сохрона, балаганна сцена з танцем Жида, гра, де відразу чомусь ставлять сотки дукатів, сороміцькі пісні і т. ин., а саме продаване займає лише маленьке місце. Або й у иньших діях: усюди ті люде багато балакають такого, що цілком із драмою не вяжуть ся. В другій дії то говорять гучні слова про коханне, то оповідають грівні сцени з козацьких походів (про бурю на Чорнім морі), то на переміні плачуть, то знов танцюють, співають і т. ин. Таке скрізь по цілій драмі. А найдивогляднійша четверта дія. Визволені козаки замісь сідати на човни й утікати, ходять сюди й туди, балакають, кричать, підносять гучне „слава“, нищать, палять, немов вони не в ворожій землі і цілком не боять ся Турків. Шевченко в „Гамалії“ і Левицький у „Марусі Богуславці“ привели невільникам у поміч цілий козацький похід, а д. Старицький, переймаючи стільки від Левицького, повинен був і се вже взяти в свою драму. Акція драми волочеть ся дуже тяжко, діяльогі важкі й ненатуральні, а вже що монольоґи — то і млість бє, коли їх читаємо. Навіть сеї дивачної перестарілости тяжко повбутись автору! Видно, що він цілком не знає нової европейської драми. Вагагалі твір сей при читанню не робить ні наймень-

шого вражіння, а ледви більше в театрі. Мова те-ж, хоч загалом добра, має свої блуди, як прим. жаргон прольога. Форма переважно важка і штучна, без мелодійности.

„Ясні зорі“ Б. Грінченка.

XV.

Дося ми обговорили всі ті літературні твори, що основані на народній темі і з виськом останньої безпосередно на думі про Марусю Богуславку. Всі вони мають теж такий самий заголовок, як дума. Та крім того маємо в нашій літературі ще два твори, близькі до сеї теми, та більше незалежні від попередніх оброблень, як теж і від самої думи. Один із них, се драма Б. Грінченка „Ясні зорі“¹⁾, написана 1894 р., хоч видана аж 1897 р. Короткий її зміст такий:

В богатого й немолодого пана турецького Алі-баші єсть молода жінка Аміна. Вона колись була невільницею родом із Волині, тепер найбільш улюблена з його жінок, хоч вона цілком не відплачуєть ся тим самим чутем: вона його не любить. При тім вона нудить ся і тільки й думає, що про любов. Що правда, її прихильність хоче приєднати для себе Халіль, ага того-ж баші, але вона для нього байдужна. За те вона звернула свою увагу на молодого українського невільника Дмитра, що теж про ніщо иньше не балакає, як тільки про любов і зі свого боку закохав ся в Аміні. Таким способом починаєть ся, при помочи служниці Фатими, одурюванне Алі-баші. Сю гармонію кохання перериває Олена, жінка Дмитрова, (бо він в Україні був жонатий), що прийшла сюди за чоловіком. Вона приєднує його знов до себе і підмовляє тікати з неволі. Сей намір ударемнює Аміна, а баша велить їх замкнути в темницю, щоб їх опісля покарати. Аміна випрошує в нього ключі до темниці і в його неприсутности приходить до вязнів, щоб Дмитрови перед смертю відомститись словами. Та вимовні слова Олени про рідний край ломають її енергію. На зазив утікати з ними, вона відповідає:

„Ні, пізно вже! Зламала віру я
І жінкою була у бусурмена,

¹⁾ Ясні зорі, драма на 5 дій. Написав Борис Грінченко. Львів 1897. Накладом редакції »Зорі«. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 132, 32^о. Ц. 20 кр.

Людей своїх я мала за рабів, —
Вернути ся у рідний край такою
Не можу я: мені не буде щастя“ (V, 2).

За те намовляє в'язнів, щоб утікали, бере від них лише на потіку хрест. Тимчасом вертає баша, прикликаний Халілем, побачивши, що в'язні втікли, і довідавшись про Амініну зраду — забиває її. Вона вирає зі словами:

„О, Господи! прости мої гріхи!...
До тихих вод... до зорь, до ясних зорь“... (V, 5).

Як бачимо, „Ясні зорі“ відбігли від народньої думи ще далше, ніж усі попередні перерібки. Аміна нагадує Марусю Богуславку хіба лише тим, що була українською бранкою і що випускає в'язнів, хоч сей визвіл став ся серед цілком иньших обставин. Між мотивами теж величезна різниця. В драмі не маємо рівно-ж властивих невірників, як у думі. Та й сам визвіл протівільний, а не задуманий. Автор стояв також під впливом перших перерібок Марусі Богуславки, себ-то оперети Левицького, і за нею впровадив жінку в турецькім убраню, Олену, що прийшла за своїм чоловіком. Що автор головну гадку до драми взяв із народньої думи про Марусю Богуславку, се ясно. Кілька теж фраз нагадує думу, прим. Олена говорить до Аміні:

„Ти хрест вламала,
Давно зреклась ти рідної країни,
Її і свій варод, і віру — все
Ти продала за *роскіш бусурменську* (V, 2).

І слова, з якими Аміна вирає, виїняті з думи, хоч не про Марусю, а з плачу невірників, який у перерібці поданий при кінці першої дії. Ся сторона характера Аміні, що вона не хоче, чи не може більш вертати на Україну, взята очевидячки з думи про Марусю Богуславку.

Зі сказаного вище виходить, що „Ясні зорі“ мають лише дальші аналогії і відгуки спільні з думою про Марусю Богуславку та з літературними перерібками останньої; всеж таки сі аналогії і відгуки велять нам зачислити драму д. Грінченка до нашого літературного круга на тему Марусі Богуславки.

Ідучи за попередніми розділами, скажемо ще кілька слів про літературну стійність „Ясних зір“. Драма ся здобула 1896 р. першу нагороду на драматичнім конкурсі галицького Краєвого

Виділу, при чім була оцінена, як удатна. Вдатність сю одначе належить обмежити до границь мірності, і то з кожного погляду. Анї основна думка, анї характери, анї будова й переведення, анї теж форма не дають „Ясним зорям“ права на більше значіння в українській драматичній літературі. Рівночасно одначе всі ті сторони сеї драми дають їй дуже значну перевагу над вище обговореною драмою д. Старицького. В „Ясних зорях“ подибуємо дуже маленько драматичного елемента, він властиво виступає аж у пятій дії. До того все обертаєть ся коло стереотипового кохання. Герої говорять про любов аж до несмачности. Аміна приміром без перестанку говорить про неї, і то таким способом, що свідчить проти чистоти любовних почувань, а рівночасно вона проголошує тиради на тему, *mutatis mutandis*, еманципації жінок, що ось то вони не повинні бути забавкою для мужа. Сама-ж вона більш нічого й не хоче. Коханець її Дмитро говорить про Рим і Грецію, естетику та любов, про останню мало що инакше від Аміни. Його освіченість, звісно, — історичний анахронізм. Він радше виходить пустомовним Дон Жуаном, аніж ідейним чоловіком, за якого хотів мати його автор. Ним неначе перекидають ся жінки, немов у нього нема своєї власної волі. Психологічна переміна Аміни в пятій дії дуже слабо мотивована, для її діла цілком недостаточна. Психологічну невірність добачаємо теж у проповідуванні Олени в темниці. Поминувши незвичайні й невідповідні до того обставини, годі собі уявити таку жінку, що ледви встигши відбити чоловіка з рук супірницї, зараз так ось без причини стараєть ся взяти її з собою. Про ньших людей у драмі нема що говорити: Алї-баша ніколи не має часу, тож і на сцені мало показуєть ся; Фатима — стереотипова повірниця; Халіль — староманерний чорний дух та інтригант, що підслухує та приводить до катастрофи і т. ин.

У драматичній техніці не вміє автор увільнитись від старої манери і школи. Припадковість кермує драмою від початку до кінця: ніхто там не чинить із власного переконання, на основі власної думки, над усім панує неначе фатум, що велить говорити, любити, сваритись та вмирати. Монольоги та підслухування не належать цілком до прикрас драми. Акція, що правда, йде доволі живо, хоч нас не приковує до себе; думка взагалі підчас читання чи слухання сеї драми зовсім спочиває.

Форма драми віршована і доволі легка, одначе ритми штучно будовані (надмір заіменників і сполучників). Поезію перемагає

деклямація й патос. Зайвих сцен та фальшивих і грубих ефектів не подибуємо. Мова гарна.

„Турецькі бранці“ С. Воробкевича.

XVI.

Другий твір сеї дальшої категорії, се оповідання Данила Млаки (Моровенка) п. з. „Турецькі бранці“, що появилось ще 1868 р.¹⁾ Воно зі всіх попередніх оброблень найдальше стоїть від думи. Можна навіть сумніватись, чи автор знав тоді думу про Марусю Б., хоч в кождім разі мусів знати перерібку Е. Згарського. В сїм оповіданню вивів автор дітей вдови - сотничихи Горпини, Івгу та Петра, що попались підчас нападу Татарам у неволю. Івга дісталась зразу татарському ханови, а сеї подарував її турецькому султанови, який і полюбив її над усіх своїх жінок. Одного вечера вона почула, що хтось недалеко її палати співає українську пісню. На її розказ приведено співака, як показалось, брата її — Петра, що від тоді став при ній жити. Незабаром одначе проміняли вони палату на темницю, коли скинено їх султана й убито. З темниці визволяє їх вкінці паставник Ізмаїл, колишній козак Степан. Разом ще з дванацятьма невільниками втекли вони з темниці, але яничари дігнали їх і всіх порубали. Івга билась з ворогами, а коли побачила неминучу їх побіду, скочила з конем у море.

Такий зміст оповідання. Як бачимо, се дуже далекий відгук Марусі Богуславки, хоч усе таки належить до нашого круга літературних композицій. Звертаємо увагу, що тут мати героїв — удова-сотничиха, як у північній опереті Левицького, а гине вона підчас нападу, як у поемі Згарського. Також смерть Івги аналогічна зі смертю Марусі у Левицького. Мотив до того, щоб зробити з Івги султанку, мабуть узяв автор з історіографії, за чим пійшов опісля й Куліш, або з драми Г. Якимовича „Роксоляна“. Літературної вартости „Турецькі бранці“ не мають майже ніякої²⁾.

¹⁾ Правда 1868, ч. 27 і 28.

²⁾ Єсть у нашій літературі ще один твір, що підходить дещо до Марусі Богуславки, а се „Роксоляна, політично-історичная драма въ пять дѣйствійхъ, оригинальное сочиненіе ъ. ъ. ъ.“ (Коломія 1869, ст. 77, 16^о). Автор її, Гнат Якимович, виводить тут рогагинську попаданку Анастасію Лісовську у прикрасах шумного патріотизма і православної загорілости, як вона радше полишаєть ся у татарській неволі, аніж мала-б стати католичкою і жінкою польського пана,

Закінчення.

Отсе ми закінчили огляд тої літератури, народньої й штучної, що вьязеть ся з Марусею Богуславкою. Результат сього огляду можемо зібрати в ось який висновок :

В українській народній словесности серед творів історичного змісту найперше і найхарактернійше місце займають історичні думи і пісні т. зв. невідьницького круга. З поміж них знов визначається дума про Марусю Богуславку, що, сама потурчена, вивольє козаків із турецької неволі, а з сею думою вьязеть ся цілий цикл пісень з аналогічним характером потурчення. Реальна вірність, глибока моральність і людяність, та незвичайна поетична стійність роблять сю думу окрасою нашої народньої літератури і гарним свідомством про культурність нашої минувшини. При тім ся дума правдоподібно не ціла дійшла до нас, тому то й має прикмету деякої загадочности й неясности. Ся обставина, як також чисто індивідуальні її психологічні мотиви були причиною, що письменники часто звертали на неї увагу. Не розуміючи всіх мотивів думи, старались вони немов доповнити її і прищипити до неї чи то сучасні раг excellence абстрактні ідеї, в роді релігійної або національної, чи то більш зрозумілі індивідуальні, в роді любови. Наслідком такого розумовання повстала християнсько - аскетична дума про Іванця Богуславця при кінці XVIII або початку XIX столітя, неясна що до свого походження. — Після-ж першого оголошення думи про Марусю Богуславку маємо перерібку її в поемі Е. Згарського (1862), що перший докомпував генеалогію Марусі і зробив із неї християнську фанатичку для мотивовання її виволу. Ся перерібка була радше негатиєю думи, як її роввиненням. — За Згарським пійшов С. Воробкевич, вложивши своє оповідання п. в. „Турецькі бранці“ (1868), одначе він полишив на боці властиву подію, розказану в думі, покориствувавши ся поемою Згарського для самої концепції оповідання. — Кілька літ опісля (1875) Ів. Левицький переробив сю тему на оперету, при чім покориствував ся загальним пляном Згарського, одначе ближше держав ся

хоч і дорогого її серцю; і як вкінці вона стає султанкою, маючи запевнену волю віри. Драма не має найменьшої літературної вартости, і взагалі дуже мало глудів, до того написана неможливою дивоглядною мовою. Про самого автора і комічну історію сеї драми (написаної ще 1864 р.) подав звістки О. Огоновський в «Історії літератури руської», части II, відділі 2, ст. 94 | 967

думи. За те сотворив матір Марусі, вложив у її уста релігійний фанатизм попередника та сучасний свій націоналізм і велів їй бути головним осередком педії. Розуміть ся, що й на такій перемії постать Марусі Богуславки не виграла нічого, а навпаки втратила. — Найзнаменитшу перерібку дав нам у першій половині 80-х рр. П. Куліш, що покориствував ся не лише дотеперішніми обробленнями, але й прикрасив Марусю Богуславку такою скількістю власної індивідуальности, що нею затер усі основні її риси. Приймавши креацію попередника що до матери, самій Марусі відібрав навіть ідею визволу невільників, а велів їй лише діло виконати і то під мотивом особистої любови. Таким способом Маруся Богуславка вийшла у Куліша ще біднішою духом, аніж у попередників. Остаточно поема задля поетичної й язикової стійности та образу світогляду Куліша належить до замітних прояв нашої літератури. — Маруся Богуславка дала теж головну гадку драмі Б. Грінченка п. з. „Ясні зорі“ (1894), звужену одначе до вузьких індивідуальних, по часті релігійних границь і звязану з попередніми перерібками (окрім Кулішевої). З героїні думи остала ся тут лише тінь. — Останнє оброблення сеї теми маємо від М. Старицького в його драмі (1899), що одначе держав ся по невільницьки рамок, зачеркнених Ів. Левицьким і нічим не посунув наперед розвитку сеї теми. — Як бачимо, нова характеристика Марусі Богуславки була не однакова, залежно від таланту, індивідуальности та світогляду письменників. Усі ті перерібки, з висемком поеми Куліша, мають не багато літературної вартости, а героїні всіх, без висемка, або шаблянові або дивоглядні, і ні одна з них не доходить до тої висоти людського етичного характеру, на якій стоїть героїня історичної думи. Стрічаємо ся часто з надмірним цїнованнем творів народнього поетичного духа, та в отсім конкретнім випадку можна сміло стати по стороні тих ентузіястів народньої творчости і говорити про недосяжність народньої поезії. Рівночасно відкриваєть ся тут перед нами рубець заслони з секретів нової письменської творчости і ми добачуємо, як у багатьох письменників неодна живе вяне й попліє, яснє затемнюєть ся, а поезия переходить у жертвечину...

Друкарські похибки.

Стор. стр.		замість :	має бути :
5	7 в гори	9	13
5	3 в долу	1878	1874
9	17 „	Богуславку зробив	Богуславку. Зробив
17	2 „	Загриб	Загреб
18	17 в гори	Шцьпан	Шцьепан
19	16 в долу	звичай аилиш	звичайна лиш
19	5 „	промовляє	промовляє
32	16 в гори	зході	вході
39	18 в долу	вірно	вірно,
45	22 „	Стамбулом	Стамбулом,
46	3 „	українського	українського
52	22 „	єзуїтська пропаганда	єзуїтської пропаганди

Acme
Bookbinding Co., Inc.
300 Summer Street
Boston, Mass. 02210

HU 8FL5 C

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

*Non-receipt of overdue notices does **not** exempt the borrower from overdue fines.*

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 617-495-2413

WIDENER
WIDENER
AUG 04 1999
SEP 10 1999
CANCELLED
BOOK DUE

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

